

Patrick J. Geary: A nemzetek mítosza

EURÓPA NÉPEINEK SZÜLETÉSE
A KÖZÉPKORBAN

Ford. Duró Gábor. *Atlantisz, Bp., 2014.*
224 old., 3295 Ft (*Circus maximus*)

Nemrégiben egy neves magyar tudós és államférfi, talán a korszellem hangján szólva, azt találta mondani, hogy „[a] mai világban [...] [a] humántudományok, a kultúra nagyon fontos[ak], de nem értéket teremtenek, hanem az embereket gyönyörködtetik, boldogságot adnak”. Ezt a gondolatot választva recenzióm kiindulópontjául, azt hiszem, indokoltan tekintek el annak a meglehetősen összetett kérdésnek a taglalásától, hogy Patrick Geary műve, amelyet 2002-es amerikai megjelenése óta tizenkét nyelvre (időrendben: németre, franciára, koreaira, portugálra, szlovénra, románra, szerbre, japánra, olaszra, albánra, törökre és magyarra) fordítottak le, és amely magyar nyelvű megjelenése előtt sem volt ismeretlen nálunk (l. egyebek mellett Mersdorf Zsuzsa ismertetését a német kiadásról a *Korall* 24–25. számában), teremtett-e értéket vagy sem, és egyből ráterhetek a könyv tartalmának érdemi tárgyalására (vagyis gyönyörködgető, boldogító jellegére).

Patrick Geary a princetoni Institute for Advanced Study történelem kutatója. Elsősorban a kora középkor szakértőjeként ismert, de szűkebb szakterületén túl sokat foglalkozik a történetírás történetével és módszertani kérdéseivel, továbbá a történettudománynak a politikai nyilvánosságban betöltött szerepével is (pl. *Historians as Public Intellectuals. The Reuter Lecture 2006*. Centre for Antiquity and the Middle Ages, University of Southampton, 2007). *A nemzetek mítosza* annak a szélesebb olvasóközönségnek íródott, amelyet aggodalommal tölt el a nacionalizmus újjáéledése Európában, és különösen a múlt áltudományos felhasználása ebben az újjáéledésben.

A (jelenkori) nacionalizmus – írja Geary – egyfelől „azt feltételezi, hogy Európa népei különálló, szilárd és objektív módon azonosítható társadalmi és kulturális egységek, melyeket nyelvek, szokások és nemzeti karakterek alapján lehet megkülönböztetni, ezek pedig egyértelműek és állandóak. [...] Másfelől az etnikai igények alapján nemcsak a politikai autonómia követelése merül fel [...], hanem az ahhoz való jog is, hogy a nép saját történelmi területét birtokolja. [...] Ezekben az igényekben implicit módon jelen van az »első foglалás« pillanata, amikor a föld törvényes birtoklásának földrajzi határait végérvényesen kijelölték: a németeknél ez az I. század, a frankoknál az V., a horvátoknál a VI–VII., a magyaroknál a IX–X. század és így tovább. E körkörös érvelés szerint az »első foglалás« ideje után következő hasonló népmozgások, inváziók vagy politikai beolvasztások már mind törvénytelenek.” (20–21. old.) Az etnikai esszencializmus, a politikai autonómia és a „saját” területhez való jog eszméje csak a modern (etnikai) nacionalizmusban alkot szoros egységet, de a három közül az első legalább az ókorig nyúlik vissza, és máig rányomja a bélyegét a népekkel kapcsolatos elképzeléseinkre – akkor is, ha nem vagyunk kimondottan nacionalisták. Gearyt az érdekli, hogy a történettudomány hogyan járult hozzá annak a meggyőződésnek a kialakulásához, hogy Európa népei a számukra releváns „első foglалás” óta lényegileg változatlanok, és joggal tartanak igényt (csak ők tarthatnak joggal igényt) politikai autonómiára egy adott területen, illetve hogy miként lehetne az ebben megnyilvánuló esszencialista népfogalmat valami megfelelőbbel helyettesíteni.

Bár a nemzeti identitás és a nacionalizmus problémaköre iránti erőteljes érdeklődés meglehetősen új keletű a modern kultúratudományokban (l. Anthony D. Smith: *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. Routledge, London – New York, 1998.), az a kérdés, hogy a csoportok (és – a „néphez” hasonlóan sokértelmű kifejezéssel – a „társadalmak”) hogyan képesek túlélni tag-

jaikat, hogyan tudják megteremteni időbeli folytonosságukat, e tudományok egyik alapkérdése volt egyetemi intézményesülésüktől fogva. Georg Simmel már 1898-ban hosszabb tanulmányt szentelt a témának *Die Selbsterhaltung der sozialen Gruppe* (A társadalmi csoport önfenntartása) címmel, amely még abban az évben megjelent angolul is, és átdolgozott változata későbbi szociológiai főművének egyik fejezete lett (*Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Duncker & Humblot, Berlin, 1908. 374–459. old.; magyarul: Georg Simmel: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*, Gondolat, Bp., 1973. 345–449. old.). Itt Simmel egy sor olyan tényezőt mutat be a stabil helytől, a tényleges vagy képzelt, illetve szimbolikus leszármazáson át az „elkülönült vezető szervig”, amelyek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy egy elemében folyamatosan átalakuló csoport – legyen az család, etnikum, vallási közösség vagy szakmai-kulturális egyesület – önmagával azonos maradjon.

Az azonoság persze mindig a csoport pillanatnyi állapotának, azon belül is történelmi tudatának függvénye: a Simmel által vizsgált tényezők egy adott helyzetből visszatekintve válnak az azonosítás kritériumává. Ennek következtében egy korábbi állapotban nem feltétlenül ugyanazok a tényezők teremtették meg a folytonosság inter(szubjektív) percepcióját, mint egy későbbiben, vagyis a tényleges csoporttagolódás – az, hogy egy adott pillanatban ki mely csoport(ok)hoz tartozik – újra és újra eltérhet attól, ami a csoportok emlékezetében konstituálódott. Efféle diszkontinuitást jelez Szűcs Jenő fogalmi különbségtétele is a kollektív identitás három egymásra, de nem (vagy csak nagyon részlegesen) egymásból következő formája a törzsi (*gentilizmus*), a nemzetiségi és a nemzeti között (l. *Nemzet és történelem*. Gondolat, Bp., 1974. 189–280. old., és *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Balassi–Osiris–JATE, Bp.–Szeged, 1997. 7–295. old.).

Ami Gearyt illeti, őt nem annyira a mi-tudat hosszabb távú történelmi változása foglalkoztatja, mint inkább

az a kérdés, hogy a folyamatosan változó csoporttagolódás a késő ókori és a kora középkori Európában hogyan viszonyult a korabeli (főleg narratív és jogi) forrásokban megjelenő etnikai sajátosságokhoz, illetve a bennük használt népnevekhez, amely népnevek a maguk részéről a XIX. századi történelemek által rekonstruált nemzeti történelmeknek is meghatározó elemei lettek. A XIX. századi történettudomány ugyanis – ahogy Geary a könyv első fejezetében bemutatja – a változatlan (vagy korábbi variánsokra visszavezethető) népnevekkel jelölt csoportok folytonosságának, időbeli azonosságának feltételezése mellett a modern nyelvészetet is segítségül hívta az „első foglalás” előtti etnikai tagolódásnak és általában véve a „nemzetek eredetének” feltáráshoz. E Németországból induló filológiai-történeti megközelítés szerint „az ősi szövegek, vagy ezek hiányában a nyelvészet eredményei bizonyítják, hogy a régmúltban is léteztek különálló »nyelvi közösségek«, melyek tagjai ugyanabban a világképben osztoztak, ugyanazokat a társadalmi-valorális értékeket követték, és ugyanaz volt a politikai rendszerük. A népek kialakulása akkor történt, amikor e különálló, azonosítható nyelvek leváltak a közös germán, szláv, újlatin vagy görög »alapnyelvekről«, és az ezeket beszélő emberek saját kulturális-nyelvi egységekké kezdtek formálódni.” (45. old.) Ilyenformán Európa népei végső megtelepedésük előtt csak ideoda vándoroltak, aminek során persze változtak, idomultak a környezetükhöz – ahogy az útjuk során felszedett jövevényszavak is mutatják –, de etnikai lényegüket megőrizték: mihelyst nyelvileg különváltak, ez pedig jóval Európába érkezésük előtt történt, már önálló népek voltak. Ezt a felfogást igyekezett alátámasztani a régészet is, amikor – elsősorban Gustaf Kossinna nyomdokain haladva – az európai ősnépek nyelvi azonosítását anyagi kultúrájuk feltételezett sajátosságaival egészítette ki.

Az az elképzelés azonban, hogy a késő ókori és kora középkori történeti forrásokból ismert népeket kölcsönösen egyértelmű módon hozzá lehetne rendelni a rekonstruált ősnyelvekhez és az egykorú

régészeti leletegyüttesekhez, illúziósnak bizonyult. A korszak egy másik neves kutatójától, Chris Wickhamtól vett idézettel: „attól, hogy egy férfi vagy egy nő longobárd stílusú mellőt viselt, még nem feltétlenül volt longobárd, mint ahogy egy mai bradfordi család sem lesz japán attól, hogy Toyotája van.” (51. old.) Ugyanígy a nyelv sem jó indikátora az etnikai identitásnak, hiszen – ahogy ma is – a múltban is több nép beszélhetett ugyanazon a nyelven, vagy egyazon nép több nyelven. Ráadásul – figyelmeztet Geary – nemcsak arról van szó, hogy az anyagi kultúrájuk alapján azonosítható csoportok nem esnek egybe az anyanyelvük, illetve a népvük alapján azonosíthatókkal, hanem az az előfeltevés is problematikus, hogy a késő ókor vagy a kora középkor népeit földrajzilag egymás mellett elhelyezkedő, többé-kevésbé homogén tömbökként kellene elképzelnünk. Az etnikai határok ugyanis gyakran nem a politikailag értelmezhető területek között, hanem ezeken belül húzódtak, és mindenekelőtt a városok lakosságát választották el a falvakétól.

De ha nem ilyenek, akkor hát milyenek voltak valójában a népvándorlás korának népei, milyen alapon határozhatók meg, ha egyáltalán meghatározhatók? A könyv oroszlanrész (II–V. fejezet) erre keresi a választ. Egy szakmai közönségnek szánt monográfia szerzőjétől az olvasó joggal várhatná, hogy a korábbi kutatások módszertani kritikája után bemutat egy olyan eljárást, amellyel elkerülhetők az elődöknek felrótt hibák. Egy efféle módszertani elemzés – amelyet nálunk például a nemzetközi szakirodalom alapos áttekintésével és a magyar vonatkozások kiemelésével Bálint Csanád végzett el (1. Az ethnosz a kora középkorban. A kutatás lehetőségei és korlátai. *Századok*, 140 [2006], 2. szám, 277–347. old.) – sok tanulsággal szolgál a mindenféle etnikai kérdésekben illetékes kutatók számára, de talán egy mindössze kétszáz oldalas könyv ívét megtörite volna, vagy úgy tűnhetett, hogy túlzottan próbára tenné a megcélzott olvasóközönség türelmét.

Mindenesetre Geary a forráselemzés mikéntje helyett az etnikai iden-

titás, illetve tagolódás vizsgálatának ókori kezdeteivel folytatja gondolatmenetét a könyv második fejezetében. Abból indul ki, hogy nemcsak a népvándorlás korában, hanem még a XIX. században is azok a történetek és leírások jelentették a népfogalom alapját, amelyeket egyrészt a klasszikus auktoroknál, másrészt pedig a Bibliában lehetett megtalálni. „Az ötödik század elejére a római világ lakói – akár keresztények voltak, akár zsidók vagy pogányok – kétféle népmoделl ismertek: az *etnikait*, amely származáson, szokáson és földrajzi elhelyezkedésen alapult, valamint az *alkotmányost*, melyet a törvény és a lojalitás határozott meg.” (72. old.) A római *populus* és a bibliai választott nép az utóbbi kategóriába tartozott, míg az ő perspektívájukból a barbárok vagy általában véve a többiek az előbbibe (*gentes, gójim*). Geary szerint a két népmoделl különbsége valójában a külső és a belső nézőpont közötti kontrasztnak felel meg: más „népeket”, amelyekről keveset tudtak és azt sem első kézből, könnyű volt egyszerűnek, természetből fogva adótnak, történelmen kívülinek látni. Ebben az értelemben a későbbi korok etnikai esszencializmusát már az ókorban is megtaláljuk. Ráadásul mihelyst (a VI. századtól fogva) saját történetíróik révén – amilyen Iordanes vagy Tours-i Gergely volt – a „barbárok” is szóhoz jutottak, ahelyett hogy elutasították volna, maguk is elfogadták azt a képet, amelyet a klasszikus auktorok festettek róluk – persze a negatív konnotációk nélkül. A Római Birodalom nyomában létrejövő királyságoknak ugyanis szükségük volt arra a legitimitációra, amit a római szerzőknél fellelhető pedig-rejük jelentett. „A hatalomra kerülő új eliteket a korábbi birodalom egész területén *gens*eknek tartották, akiket egy közülük kiemelkedő király egyesített a közös származás, a szokások és a nyelv alapján. Ezzel a felfogással az új politikai vezető csoportosulások is azonosultak, ugyanakkor arra törekedtek, hogy saját *gens*eik egyenrangúak legyenek a *populus Romanusszal*. Mindez végeredményben e két társadalmi kategória felfogásának átalakulásához vezetett. [...] A VI. századra a *populus Romanus* – legalábbis az

olyanok szemében, mint Iordanes – lényegében azonos kategóriát jelentett a barbár *gens*szel. Az »ők« és a »mi« megkülönböztetése lassanként kezdett eltűnni.” (78. és 80. old.)

A harmadik fejezet a III–IV. század európai társadalomtörténetének rövid áttekintését nyújtja abból a szempontból, hogy a barbárok ellen folytatott háborúk és ezzel párhuzamosan a velük kötött különféle megállapodások, a birodalmi adórendszer fokozatos szétzilálódása, illetve a kereszténység elterjedése hogyan alakította át a vallási, regionális és osztályidentitás korábbi kereteit. A barbár népek kialakulásának legkorábbi, viszonylag jól rekonstruálható formáit a következő fejezet mutatja be. A hunok (hosszabb távon sikertelen) etnogenezise, más nomád népekre is jellemző módon a folyamatos győzelmekre és terjeszkedésre épült. „Egy harci vezetőnek győzelmek sorával sikerült más harcosokat is magához vonzania, s így egy kisebb fegyveres csoportból fokozatosan hadsereg lett. Ez a hadsereg azonban csak akkor maradhatott fenn, ha folyamatosan terjeszkedett, és a meghódított lakosságot beolvasztotta saját haderejébe. A hódítások kiterjedésével a beolvasztás is nagyobb méreteket öltött, míg aztán egy döntő pillanatban – jogi és intézményes kereteket kapva, esetleg különleges isteni jóváhagyás birtokában – a hadsereg néppé alakult át.” (116. old.) A hunok szinte a semmiből bukkantak elő a IV. század második felében, de nem sikerült konszolidálniuk szövetségüket, és nem egészen száz évvel később, Attila halála után rövid idő alatt el is tűntek.

Velük szemben a gótok etnogenezise szintén különböző eredetű harcosok szövetségén alapult, de ez a szövetség nem lavinaként növekedett, hanem inkább több, egymással nem kontinuos szakaszban állt újra és újra össze. A III. században, a markomann háborúk végén már kialakult egy ilyen formáció, a következő században a hunok elől nyugat felé menekülő barbárok hoztak létre egy másik hasonló egységet, majd a Hun Birodalom romjain is létrejött egy gót szövetség; az utóbbi kettő közül az első a vizigót, a

második pedig az osztrogót etnogenezis kiindulópontjává vált. „Azonban függetlenül attól, hogy ezek a berendezkedések rövid vagy hosszú életűek voltak-e, az egyes népevek mögötti társadalmi valóság minden esetben gyorsan és radikálisan átalakult. Bármit is jelentett a »gót« név Cniva III. századi királyságában, a gótok VI. századi hispániai valósága egészen más volt a nyelv, a vallás, a politikai és társadalmi szervezet, sőt még a származás tekintetében is. [...] A nevek mint folyton megújuló erőforrások lehetőséget teremtettek arra, hogy az emberek meggyőzzék a folyamatosságról, még akkor is ha saját megélt valóságukban ennek épp az ellenkezőjét tapasztalták. Az ősi nevek [...] időről időre visszatérhettek, hogy a megváltozott körülményekhez igazítva egy-egy új hatalmi törekvés hívószavaivá váljanak.” (143–144. old.)

Egy sokat idézett cikkében (Ethnic Identity as a Situational Construct in the Early Middle Ages. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 113 [1983], 15–26. old.) Geary amellet érvelt, hogy még a Római Birodalom nyomában létrejövő barbár királyságok krónikásai is csak ritkán használtak etnikai címkéket az egyéni identitás kifejezésére – a VII. századi frank *Fredegar-krónika* például a benne szereplő 230 különböző személynek csak 15 százalékát jelöli meg így, akik ráadásul nem tartoznak az olvasók által valószínűleg nem vagy kevésbé ismertek közé. Az etnikai terminusok leginkább kollektívumokra vonatkoztak, mégpedig háborúk, királyok és hadvezérek összefüggésében. A *gens Francorum* lényegében ugyanazt jelentette, mint az *exercitus Francorum*: egy király vagy hadvezér (*rex* vagy *dux Francorum*) irányítása alatt álló hadsereget. Ez a terminológiai sajátosság egybevágg azzal az általános elgondolással, amely elsősorban Reinhard Wenskus – Szűcs Jenő számára is fontos viszonyítási pontot jelentő – művére (*Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes*. Böhlau, Köln, 1961.) nyúlik vissza, amelynek értelmében a kora középkori „népek” kollektív identitása úgy alakult ki, hogy a királyok

vagy hadvezérek körül szerveződő harci szövetségek tagjai, ha a szövetség fennmaradt, hosszabb távon átvették vezetőik családi tradícióit. Ahogy *A nemzetek mítoszában* írja Geary: „A királyok olyan identitást kínáltak a »népüknek«, amely homályos családi hagyományaikban gyökeresedett, ezeket a tradíciókat azonban a megváltozott helyzethez igazítva újraértelmezték és átalakították. [...] A sikeres királyok családjuk képzeletbeli múltját egész népükre rávetítették, s így, e közös származástudat segítségével próbálták egyesíteni a teljes katonai elitet...” (132. old.)

Az újabb és újabb „identitáspolitikák”, formálódó kollektív identitások sokféleségében a személyes etnikai azonosságtudat minden bizonnyal elég összetett lehetett. Az egymásra rétegződő identitásokat tekintve talán nem kirívó (a Geary által nem idézett, de több forrásból is ismert) Droctulf vagy más néven Drocton esete, aki szvébnek született, de a longobárdok fogságába esett, közöttük élt, sőt katonai vezetőjük (*dux*) lett, és maga is hosszú szakállat viselt; később átállt a „rómaiakhoz”, vagyis az Itáliában harcoló bizánci seregekhez, akiket nagy győzelemre segített a Ravenna melletti Classisnál; ezután keletre, Trákiába került császári parancsnokként, harcolt az avarok ellen, majd visszatért Ravennába, amit – Paulus Diaconus által (*Hist. Lang.*, III, 19) megőrzött sírfelirata szerint – saját hazájának (*patria*) tekintett, és úgy rendelkezett, hogy a város védőszentjéről elnevezett San Vitale templomban temessék el; valamikor a VII. század elején halhatott meg (l. J. R. Martindale: *The Prosopography of the Later Roman Empire*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992. 3. köt., 425–427. old.). Az epitáfium szerzője mind szvéb, mind longobárd identitásának jelzésére a *gens* szót használta – Drocton „gensét tekintve szvéb [volt]” (*gente Suavus*), a longobárdok elleni háborúban pedig „gensének pusztítója lett” (*vastator genti adfuit ipse suae*) –, de ami „rómaiságát” illeti, noha választott *patriája* császári területen volt, és élete jelentős részét császári szolgálatban töltötte, ezzel összefüggésben sem *gens*ről, sem *populus*ról nincs szó, miközben

azonosságtudatának korábbi rétegei fennmaradhettek nyilvános önképében.

A *nemzetek mítoszának* utolsó előtti, ötödik fejezete a kora középkori népek etnogenezésének azzal a további (a vizsgált időszakban utolsó) szakaszával foglalkozik, amely a VI. században kialakuló területi alapú királyságok – a longobárd, a vizigót, a frank vagy az avar – keretei között ment végbe. Ebben a környezetben a hódítók és az elfoglalt területeken élő „római” lakosság felső rétegének összeolvadását jelentős részben előmozdíthatták a származástól függetlenedő, területi alapú királyi törvények és rendelkezések. A longobárd királyságban például a VIII. század elejére már nem kellett valamilyen hagyományos értelemben „longobárdnak” lenni ahhoz, hogy valaki földjének átörökítése vagy átruházása során ne a római, hanem a longobárd törvények szerint járhasson el. A frank területeken pedig, amelyek hamarabb kerültek ki a római ellenőrzés alól, és eleve periferikusak voltak a birodalom számára, az összeolvadás gyorsabban zajlott: Sigismund király 517-ben kiadott törvénykönyvében, a *Liber Constitutionum*-ban, amely származásától függetlenül Burgundia minden lakosára vonatkozott, már *populus nosternek* nevezte alattvalóit. Persze „[a]zt már sohasem fogjuk megtudni, hogy a parasztok vagy a rabszolgák hogyan tekintettek önmagukra, azt viszont tudjuk, hogy azok, akik együtt harcoltak, és szabad emberként álltak a királyi bíróság elé, vagy vettek részt a gyűléseken, felismerve az összetartozást, közösséget vállaltak saját uralkodójukkal.” (209–210. old.)

A könyv zárófejezetében – egyfajta epilógusában – Geary úgy állítja tágabb összefüggésbe a kora középkori etnogenezissel kapcsolatos megfigyeléseit, hogy párhuzamot von köztük és a zulu nép mai csoportjaitárainak, illetve azonosságtudatának kialakulása között. A zulus „eredetét” először egy angol misszionárius, A. T. Bryant (1865–1953) írta meg, korának műfaji-tudományos normáit – s így közvetve a klasszikus és bibliai mintákat is – követve. Az eredmény nem került nagyon messze sem a népvándorlás kori európai történetírók,

sem a rájuk hivatkozó XIX. századi történészek elbeszéléseitől. Másfelől az afrikai gyarmatosítás kezdetén beinduló etnikai-politikai átalakulások újabb rekonstrukciói is nagyfokú hasonlóságot mutatnak a kora középkori etnicitással foglalkozó kutatások eredményeivel: „Az európai népek, csakúgy, mint Afrika, Amerika és Ázsia népei, nem a történelem elemi struktúrái, hanem maguk is »folyamatok« [...]. Hérakleitosznak igaza volt: kétszer nem léphetünk ugyanabba a folyóba.” (210. old.)

GECSER OTTÓ

Egy történelmi gyilkosság margójára

MERÁNIAI GERTRÚD EMLÉKEZETE, 1213–2013

Szerk. Majorossy Judit. Ferenczy Múzeum, Szentendre, 2014. 320 old.

Az utóbbi évtizedekben szokásossá vált, hogy egy-egy kiállítással kapcsolatos konferencia vagy tanulmánykötet valóságos kézikönyvvé női magát. Ezúttal is. A Gertrúd királyné meggyilkolására emlékező kiállítás alkalmából kiadott kötet egyrészt körképet nyújt a korai XIII. századi Magyarországról, másrészt pedig évszázadokon átnyúló kitekintést a drámai esemény (szó szerint drámai) visszhangjáról. Különösen dicsérendő, hogy a kiállítás kiváló szervezője és a kiadványok szerző-szerkesztője a tekintélyes (és súlyos) kötet mellett a kiállításon valóban kézben lapozgatható *Vezetőt* is összeállított a legfontosabb információkkal és a részletes tanulmányok lényegének összefoglalásával. („A királynét megölnötök nem kell félnetek jó lesz [...]” *Merániai Gertrúd emlékezete 1213–2013. Történelmi vándorkiállítás: Kiállításvezető*. A vezető szövegét írta és a kiadványt szerkesztette Majorossy Judit. Szentendre, Ferenczy Múzeum, 2013. 92. old., 100 képpel).

A tanulmánykötet öt részből áll: az első az általános háttérrel vázolja, a második a gyilkossággal és Gertrúd

temetésével foglalkozik. A harmadik Gertrúd sírjának és síremlékének kutatását mutatja be, a negyedik elvezet Gertrúd irodalmi ábrázolásaihoz a XIX. századig, s végül az ötödik, a *Függelék*, a drámai esemény latin és német forrásait tartalmazza eredetiben és magyar fordításban. Végül angol összefoglalók következnek (306–320. old.).

Remélem, nem sértem meg a kiváló tanulmányok szerzőit, ha azt mondom, hogy a kötet csattanója a II. részben közölt „kriminológiai” vizsgálat a merénylet körülményeiről (95–121. old.). Körömdi Tamás páratlan forrásbázisra épített és éles logikával kidolgozott bűnügyi jelentése ellen egy Hercule Poirot-nak vagy Sherlock Holmesnak sem lehetne kifogása.

A nyomozás egyik első lépését, nevezzük környezettanulmánynak, a kötet első részének tanulmányai elvégezték. A családi háttérrel a szerkesztői bevezetés adja meg: az andechsi grófok, majd hercegek hat generációjának felemelkedését és eltűnését 1251-ben a történelem színpadjáról. A XII. századbeli II. Berthold bajor gróf leszármazottai száz évvel később Európa öt részén voltak birtokosok, Burgundiától Isztriáig (3. térkép, 13. old.). Zsoldos Attila összefoglalta, amit már korábban részletesen bemutatott: az Árpád-kori királynék „intézményét”, amely a királyság árnyékában alig kitapintható (*Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. MTA TTI, Bp., 2005.). Nota bene, erre jól rimel Szakács Béla Zsolt cikke, *A királynék művészete – a művészettörténészek királynéi*: „...a magyarországi művészet alakításában középkori királynéinknak nem jutott meghatározó szerep. [...] A királynék művészete tehát egyszersmind a királyok művészete is.” (217–229. old.) Weisz Boglárka (*Árpád-házi királynéi jövedelmek. Gertrúd királyné udvartartásának pénzügyi háttéréről*, 51–59. old.) is csak töredékesen tudja rekonstruálni az „áldozat” – minden jel szerint nem jelentéktelen – anyagi helyzetét. (Viszont felhasználta az alkalmat, hogy megemlítsé fontos revízióját a harmincadvám eredetéről!) Az anyagi viszonyokról szóló körképhez tar-

tozik Gyöngyössy Márton cikke II. András nem éppen sikeres pénzügypolitikájáról. Különösen értékes, hogy értékelésében nagy figyelmet fordít az újabb régészeti leletekre is. Marginálisan Gertrúdhhoz is köthető az (ó)budai királyi székhely korai története: Spekner Enikő tanulmánya szerint egy perben őt bízta meg a király a XIII. század elején egyre fontosabb rezidencia vizsgálatával. Szende László (*Szentföldtől Katalóniáig. II. András külpolitikája és dinasztikus kapcsolatai a korabeli Európában*) megpróbál valamilyen rendszert felfedezni a királyi hadjárataiban és házassági terveiben. Gondosan kimunkált tanulmánya nem kerülheti meg azt a szakmában gyakran vitatott problémát, hogy a XIII. században (nemcsak Magyarországon) nemigen lehet *külpolitikáról* beszélni. Dinasztikus szolidaritásokból, presztízsből kiinduló lépésekről, pillanatnyi kihívásokra adott válaszokról van többnyire szó. II. András nem volt ebben rosszabb másoknál, csak éppen nem nagyon „jött össze”, amiket lépett. Végül, a gyilkosság – vagy, mint látni fogjuk, legalábbis a temetkezés – helyével kapcsolatos Szabó Péter áttekintése (*The Royal Forest of Pilis in the Middle Ages*), amely nemcsak a Pilisről, de általában a királyi erdők szerepéről és viszonyairól szól.

De vissza a nyomozáshoz. A szokásos kérdésekre – helyszín, időpont, indíték, tanúk – a helyszínelők néhány évszázados késése és a szemtanúk sajnálatosan régmúlt halála miatt nem könnyű válaszolni. Körmendi hat többé-kevésbé kortárs – kilenc XIII. századi, tizenkét későbbi középkori latin – forrást, egy orosz és néhány kései német elbeszélő szöveget és hat hazai oklevelet „rendelt be kihallgatásra”. Ezeket öt, illetve hat csoportra osztva, mindegyikből adódott valamilyen valós vagy költött elem a rekonstrukcióhoz, de teljes kép csak az összetetésükből alakult ki. Az időpontot viszonylag könnyű volt megállapítani, a helyszín azonban alig dokumentált. A hagyományos „piliszi erdőben” végül is teljesen alaptalannak bizonyult (nyilván a temetkezési hely alapján tételezték volt fel), és az orosz évkönyv „leleszi konventben” megjegyzése (és a királyné tete-

me egy részének ottani eltemetése) mutat talán a legpontosabban a közeli pataki erdőre. (Több forrás említi a sátrat mint helyszínt, innen a gyanú, hogy Gertrúd vadászatban volt.) A legrészletesebb természetesen a tettes(ek), a gyanúsítottak, a vádlottak utáni nyomozás. Ebben az Árpád-kori viszonyokhoz képest bő okleveles anyag bizonyult perdöntőnek. Elsősorban arra építve, hogy a hagyományosan megvádolt urak a merénylet után sokáig hivatalban és királyi kegyben maradtak, a gyanúsítottak köre egyre szűkült. Közülük a leghíresebb, Bánk szerepét már korábban is kétségbe vonták, de most világos, hogy csak sokkal később került „gyanúba”. Az újdonság az, hogy Körmendi igencsak meggyőzően feltételezi: Bánk – és rokonai – ellen egy évtizeddel később koholt vádakat konstruáltak, alighanem politikai okokból. A részletekbe itt nem megyek bele, de a nyomozó ritka gondossággal járt el az ártatlank becsületének tisztázásában.

És végül a legnehezebb, mert mindig spekulatív, az indíték azonosítása. A Bánk-kombináció a volt nádor felmentésével eselik; annak egyik variánsa („egy magyar főúr hitvese”) igencsak kétséges, főleg ha Bertholdot vádolják az erőszakkal, mert akkor a merénylők aligha hagyták volna futni. Körmendi úgy véli, hogy a történetet utóbb találták ki, Bánk bukásának magyarázatára. Nem lehetetlen. Attól tartok, hogy irodalmi toposzról van szó, és irodalomtörténészek dolga lenne (nem tudom, próbálták-e) megtalálni az eredetét. Főleg, mert a téma 120 évvel később visszatér a Záh-epizódban. Első megjelenése az osztrák rimes krónikában eléggé egyedülálló; bár említi a bécsi domonkos krónika is, a magyar krónikaszerkesztésbe a rimesből (illetve annak ismeretlen forrásából vagy követőjéből) került, mert ez a kettő említi az ördögöt mint a bűn sugallóját. Erdemes lenne körülnézni (felteszem, Körmendi megtette), hogy a XIII. századot jól ismerő szerzők közül ki mindenki *nem* ismeri a történetet. Többek között Kézai, a stájer Ottokár, a *Chronicon Aulae Regiae* – vagyis aligha lehetett közismert. Nem világos, mikor kerülhetett a magyar krónikába és onnan tovább számos

külföldi forrásba – majd legfőképp Bonfini színes verziójából az újkori irodalomba. Az 1330 körüli szerkesztés feltehetően minorita szerzője nem látszik igazán gyanúsíthatónak. Alighanem az utolsó szerkesztő (Kálti Márk?) – a Záh-merénylet kortársa! – a felelős. Vagy?

A legkorábbi és mindmáig legegységesebb magyarázat a királyné udvaroncainak előtérbe helyezésére, a „merániak garázdálkodására” hivatkozik. Körmendi gondosan „megszámolta” az ismert adományokat és kedvezéseket, és a fiatal Berthold álláshalmozásán kívül – aki valójában csak 4-5 évig töltött be bárói hivatalt! – semmi igazán feltűnőt nem talált. És megint: ha ez lett volna a fő ok, akkor miért menekült meg a két „német” a gyilkosság idején? Persze az ilyenfajta, külföldiek elleni vádaskodásnak nem kell valós alapokra épülnie. (Isten ments, hogy modern párhuzamokra vagy akár maiakra gondoljak!) Az idegenellenesség nem lehetett elegendő a szörnyű tettehez, de alighanem „a levegőben volt”, hiszen pár évvel később az Aranybullában már verbatim szerepel a „hospites [...] boni homines” hivatalviselése elleni tiltakozás – hogy aztán a későbbi századokban újra meg újra visszatérjen.

Vannak források, amelyek szerint valójában a király volt a célpont, de ezek alig értékelhetők. Igencsak gyenge lábakon áll a „nőuralom elleni lázadás” feltételezése is: számos királyné volt Gertrúdnál aktívabb a kormányzásban, és (mondjuk, Mária-Erzsébet esetéig) ez nem vezetett végzetes tettekhez. Végül, kizárásos alapon, a nyomozó-szerző mást, mint ismeretlen háttérű személyes indokot, nem tud felhozni.

A végeredményt, mondjuk így: az ügyészségnek benyújtható nyomozati jelentést teljes terjedelmében idézem (121. old.):

„Gertrúd királynét 1213. szeptember 28-án valószínűleg vadászat közben gyilkolta meg cinkosaival Töre fia Péter, korábbi királynéi udvarispán. A leginkább személyes indítékokkal magyarázható merényletet talán a leleszi kolostor közelében fekvő pataki erdőuralom területén követték el. A királyné környezetében tartózkodott ekkor fivére, Berthold

kalocsai érsek, valamint alighanem VI. Lipót osztrák és stájer herceg is, őket azonban a gyilkosok csak megverték, ám végül nem ölték meg. II. András minden jel szerint távol volt hitvesétől, hiszen éppen Halics ellen vonult háborúba. A kegyetlenül lekaszabolt királyné tetemének egyes darabjait a leleszi premontrei prépostság templomában temették el, míg a holttest szállítható állapotban levő részét a királyné előre kiszemelt végző nyughelyén, a pilisi ciszterci apátságban előkészített díszes síremlék alá helyezték. A gyilkost, Töre fia Pétert nem sokkal a merénylet után karóba húzták, javait pedig elkobozták. A példátlan bűncselekmény bő évtizeddel később arra is alkalmat adhatott az uralkodónak (vagy az ifjabb királynak), hogy a Gertrúd elleni merényletben való bűnrészesség vádjával leszámoljon néhány túlságosan nagy befolyáshoz jutott előkelővel, köztük a Bárkalan nembeli Bánk, egykori nádorral és a Kacsics nemzetség két tagjával, Simon és Mihály bánnal. Ez utóbbi következtetés azonban forrásadatok híján nem igazolható.”

(Az utolsó mondathoz csak azt tenném hozzá, hogy a XX. század konstrukciós pereinek ismeretében ez a logika egyáltalán nem lehetetlen. Például 1952-ben a tervezett magyar „cionista per” kiszemelt áldozatait azzal vádolták, hogy meggyilkolták az 1945-ben eltűnt Raoul Wallenberget.)

Úgy lezárva. Bonfini, Hans Sachs, Katona–Egressy–Erkel, de Grillparzer is szárazon maradt. A történelmi probléma érzésem szerint kielégítően megoldódott. Például a gondos munkával. Rövid kivonatom nem pótolja a rendkívül élvezetes cikk elolvasását.

Hadd tegyem azért hozzá, hogy nincs megoldva – bár a dolog lényegéhez képest igencsak mellékes – a „Reginam occidere”. Körmendi érvelése tökéletesen meggyőző, hogy sem megírni, sem megőrizni nem lett volna alapja az érseknek, és nyilván semmi köze nem volt az egészhez. De vajon miért az esztergomi érseket tette meg szerzőnek az olasz retorikai tankönyvszerző? (A többiek tőle függenek, vagy ugyanonnan hallották.) Tudom, hogy voltak ötletek, de talán még lehetne Buoncompagno életé-

ből, kapcsolataiból kideríteni valamit. Merthogy a szöveg iskolapéldaként szerepel, az ismert, de a pápa és az érsek szerepeltetése nyitott kérdés. Ha a pápai intervencióból bármi igaz lenne, annak nyoma volna III. Ince regesztáiban.

A források lapozgatása közben feltűnt, hogy a század közepétől kezdve a híradások szinte mindig megjegyzik, hogy az áldozat Szent Erzsébet anyja volt. Ezzel a már elejétől kezdve „népszerű” hír még szélesebben elterjedt. Sőt, mint Klaniczay Gábor (*A királyné mint bűnbak, mártír és szent a középkori Európában*) bemutatja, Heisterbachi Caesarius egyenesen szentséggel ruházta fel a szent meggyilkolt édesanyját. Klaniczay sorra veszi a szent, a mártír és a bűnbak királynőket, és jelzi, hogy egyidejűleg lehet több funkciójuk is. Hozzátenném: a szent mint *imitator Christi* valójában mindig egyben bűnbak is, hiszen a keresztény hit szerint Jézus magára vette a világ bűneit (1János 2,2), hogy kereszthalálával megváltsa a világot.

A kötet második fele az 1213 óta eltelt 700 esztendővel foglalkozik. Engedtessek meg, hogy ezeket a régészeti, művészeti-, irodalom- és színháztörténeti tanulmányokat, már csak a szakértelem hiánya miatt is, csak röviden referáljam. A Gertrúd pilisi sírjával foglalkozó tanulmányok implicit közös nevezője az ottani ciszterci kolostor romjainak botrányos elhanyagolása. A műemlékvédelem általános szétzilálásán túl, ebben a vonatkozásban a hivatalos tétlenség nem kevesebb égbekiáltó botrány. Laszlovszky József Gertrúd (és utóbb II. András és második felesége, Jolanta) pilisszentkereszti (és egresi) temetését széles kitekintéssel (*Uralkodói temetkezések ciszterci kolostorokban a Magyar Királyságban*) igyekszik megszabadítani a szemellenzővé vált „Bánk bán-effektustól”, még Körmendi eredményeinek ismerete nélkül is. Háromfelől közelíti meg a kérdést: a magyar királyok temetkezési helyének változásai, a királyi udvar (és az andechsiek) viszonya a cisztertekhez, a renden belüli temetkezési politika változásai. Ezzel a „háromszögeléssel” Gertrúd (és férje tervezett) pilisi temetése kilép a „gyilkosság helyszí-

ne közelében” hipotézisből, és kontextusba kerül. Hogy Andrást végül Egresen – egy másik ciszterci apátságban! – temették el, az minden jel szerint IV. Béla döntése volt, aki, mint sejtjük, neheztelt apjára édesanyja meggyilkolásának – szerinte gondatlan – nyomozása és megtorlása miatt. Benkő Elek Gertrúd királyné sírjának gondos régészeti dokumentációját közli, már amennyire ez lehetséges. A töredékes feljegyzésekből, Gerevich László feltételezéseiből és az itt közölt visszamlékezőkből (Laszlovszky József és Szentpéteri József szinte meghatározó *oral historyja*, 165–172. old.) végül csak annyi mondható, hogy az ún. 57. sz. sír nem lehetett Gertrúd eredeti sírja. Az ott talált koponya érthetetlen és megbocsáthatatlan „eltűnése” csak nehezíti a kutatást. Továbblépni csak az apátság romjainak további szisztematikus feltárással lehetne, amire a jelen elsomorító viszonyai között nincs sok remény. Az ott talált maradványokból azonban a Gertrúd-síremlék rekonstrukciója nem reménytelen, mint azt Takács Imre részletesen kifejti. Az évek során csak-csak gazdagodó töredékgyűjtemény gondos elemzése és nemzetközi összehasonlító vizsgálata egyre meggyőzőbb háromdimenziós elképzeléseknek adott alapot. Itt megint csak további és rendszeres feltárás segíthetné a pontosítást.

A negyedik rész tovább kerekíti a képet. Christopher Mielke a királyné és kortársai anyagi kultúrájából – pecsétek, pénzek, ékszerek, könyvek – mutat be példákat; Réthelyi Orsolya egy érdekes mellékvágányt követ: a németalföldi Croy család – végül nem is sikertelen – igyekezetét, hogy elismertesse Árpád-házi származását és Szent Erzsébettel való kapcsolatát. Az utolsó rész a színpadi Gertrúdról (és persze Bánkról) szól. A gyilkosság regényes és drámai utóéletét a szerkesztő zárszava tekinti át, Basics Beatrix tanulmánya a XIX. századi magyar színpadról, Blaskó Katalin pedig Grillparzer „hú szolgájáról” szól.

Aligha lehetett volna a szerencsétlen „német asszonynak” méltóbb tudományos emléket állítani. Elismerés illeti az összes résztvevőt!

BAK JÁNOS

Charles D. Sabatos: Mit ve Tarih Arasinda

ORTA AVRUPA EDEBIYAT TARIHINDE
TÜRK IMGESI

Ford. Oğuz Cebeci. Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014. 256 old. \$ 14,55

A sztereotípiák elsődleges funkciója a világ egyszerűsítése, felfoghatóvá tétele. Az énkép és a „nem én” képének elhatárolása: annak a megfogalmazása, hogy ki-mi vagyok és ki-mi nem vagyok, kik-mik vagyunk és kik-mik meg nem. A mások rólunk alkotott képe néha még izgalmasabb, mint a saját önképünk: vajon szembe tudunk-e nézni magunkkal a (görbe) tükörben? Tudjuk-e, milyenek vagyunk, milyenek szeretnénk láttatni magunkat, és miért olyannak, és hogy hogyan esik, ha a látvány nem arról szól, amit vártunk?

Mivel az alábbiakban közösségképekről lesz szó, az egyén egzisztenciájának kérdését most mellőzöm, és csak a kollektívák leképezésének jellemzőire térek ki. A közösségek képének, elsősorban pedig a nemzetképeknek a kutatásával az irodalomtudományban az imagológia foglalkozik. Ezt taglalja Charles D. Sabatos *Mitosz és történelem között: A közép-európai irodalom törökképe* c. könyve, amely törökül jelent meg 2014-ben, és amelyben a török olvasók konfrontálódhatnak saját leképezésükkel a közép-európai irodalmakban a XVI. századtól napjainkig. A szerző Michiganben összehasonlító irodalomtudományból doktorált, és jelenleg az isztambuli Yetipede Egyetem Angol Irodalom és Komparatiztika Tanszékének oktatója. Könyvének témáját már hosszabb ideje kutatja, néhány részlete tanulmány formájában már meg is jelent különböző szaklapokban. Munkáját angol kéziratban olvastam el, de átlapoztam a megjelent török fordítást is (tudtommal van terv az angol szöveg kiadására is).

A törökök képét a szerző dinamikusan, a történelmi változások függvényében mutatja be. Sabatos

az irodalom egészében keresi ezt a képet, így a szövegek nagyon széles skálán mozognak: a kanonizált, kifejezetten artistikus, sokat tárgyalt és ismert szépirodalomtól kezdve a ponyváig és a marginalizált szerzőkig. Módszere, a törökökről alkotott kép elemzése irodalmi művek alapján, tárgyátörténet jellegű, enumeratív, viszont olvasóbarát (hiszen az irodalomban a legizgalmasabb a történet). Ráadásul minden imagológiai kutatás alapja a szövegek azonosítása, ami sok időt és olvasást igényel. A címbeli meghatározás szerint Sabatos Közép-Európa törökképét kutatja, ami felvet néhány kérdést. A könyv első felében még a cseh, a szlovák, a magyar és érintőlegesen a lengyel irodalmat is tárgyalja, a másik felében azonban már csak a cseh és a szlovák szövegek kerülnek szóba. A XX. század irodalmából szerepelnek csehországi származású, németül író szerzők, mint például Franz Kafka vagy Franz Werfel, és a szlovákiai magyar Grendel Lajos is. A könyv ilyen felépítése a szövegreciklálás benyomását kelti, mivel a szerző valószínűsíthetően olyan korábbi tanulmányait szerkesztette egybe, amelyek eredetileg csak a cseh és szlovák irodalommal foglalkoztak, és csak később bővítette ki őket a magyar láttatásmód bemutatásával. Ez a magyarázata talán a szöveg kisebb koherenciájának is, amely abban nyilvánul meg, hogy az összetartozó dolgok nincsenek összekötve, például a szerző ritkán utal vissza saját szövegére, nem figyelmeztet egyes motívumok időbeli változásaira.

A három kiválasztott nemzeti irodalom – a magyar, a szlovák és a cseh – elemzése a szerző szerint jól illusztrálja azokat a leképezésbeli különbségeket, amelyeket a törökökkel való közvetlen vagy közvetett kapcsolat okoz. Kutatásai szerint Közép-Európa egyes régiói között nagyok a különbségek a törökök megjelenítésében. A magyar irodalom törökképét szerinte erősen meghatározza a közvetlen történelmi tapasztalat, és a törökökkel való kapcsolat szerve része a nemzeti múltnak (hogy ez mennyire így van, elég talán néhány gyerekverset felidézni: már a *Katalinka, szállj el, a Golya, golya, gilice*

vagy a *Kiskakas gyémánt félkrajcárja* is tartalmazza a vérszomjas, ostoba török ellenség képét – de ezeket Sabatos nem ismeri). A cseh társadalom – és ez még inkább igaz a nyugat-európai országokra – nem, vagy csak nagyon marginálisan került közvetlen kapcsolatba a törökökkel, ezért irodalmának törökképe inkább mitikus és metaforikus vonásokat mutat, nem a történelmi tapasztalat leképezését. Sabatos a legkomplexebbnek a szlovák irodalom törökképét véli, mivel a történelmi Magyarországnak a szlovákok által lakott része (amelyet a szerző a török hódoltság korában is Szlovákiának nevez) a török hatalmi szféra peremén helyezkedett el, azáltal még érintve, de nem teljesen befolyásolva, így a szerző szerint a szlovák percepcióban kombinálódik a történelmi és a mitikus nézőpont. A történelmi eseményektől való időbeli távolodás jelentéseltolódásokkal jár; ezeket azonban Sabatos a magyar irodalomban már nem vizsgálja, mivel bemutatásukhoz elegendőnek tartja a szlovák és a cseh irodalmat. A magyar irodalom marginalizálása abból fakad, hogy Sabatos nem tud magyarul, magyar irodalommal csak az angol fordításokban találkozott. Ez a tény nagymértékben befolyásolja művének minőségét és megfigyeléseinek mélységét. A XX. századbeli elemzésből ugyanis nagyon hiányoznak a magyar szövegek. Csak két markáns példát említve: kimaradt Móricz Zsigmondtól *A török és a tehene*, amely pedig a magyar gyerekek egyik első szembesülése a „mások” „nevelés” képével. És nem szerepel például Fekete Istvántól *A koppanyi aga testamentuma* sem, amely kiváló, közkedvelt és megfilmesített példája a török ellenségkép meghaladásának, felülírásának.

A monográfia négy időrendi fejezetben foglalkozik a közép-európai irodalmak törökképével: a XVI–XVIII. századi irodalomban a történelmi törökök ábrázolását, a XIX. századra a törökök képének metaforikus megjelenítését tartja jellemzőnek, 1918-tól 1968-ig mitikus törökképről beszél, 1968-tól pedig metafikciós jelentéstartalmakról. Az 1968-as évszám kiemelése is jelzi, hogy a harmadik és negyedik fejezetből kimarad

a magyar irodalom, és Sabatos szinte csak a cseh és a szlovák irodalmi művekkel foglalkozik.

Az első fejezet a „törökök mint ellenség” kép gyakoriságának alapját kutatja, hangsúlyozza a kép történetiségét, tapasztalati vonatkozásait. Az irodalmi művek közül elsősorban a történelmi énekekkel, az útleírásokkal és a török fogságot leíró prózai művekkel (pl. Magyarországi György barát, Václav Vratislav z Mitrovic, Štefan Pilárik) foglalkozik, amelyek általában a vallási ellenszenv és a török brutalitás képeit kombinálják. Sabatos nem kerüli ki a közép-európai irodalmak kultúrharcának kényes témáját sem, említi például a nyelvi változatok elsőbbségének kérdését a *Szilágyi és Hajmási* ének kapcsán. Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című eposzának nagy figyelmet szentel, mivel a történet a török történelem szemszögéből is fontos. A második fejezetben a szerző – Hayden White megállapításait alkalmazva a törökökről alkotott képre – azt állítja, hogy a XIX. századi irodalmi művek a történelmi eseményeket, sőt magát a történelmet is metaforaként alkalmazták. Ebben az értelemben Sabatos szerint az irodalomban megjelenő törökkép az egyes nemzeti identitások megteremtését szolgálta, mint az idegen elnyomás megszemélyesítője, amely ellen a nemzetnek harcolnia kell. Így kódolta a török ellenség például magyar vonatkozásban a Habsburgokat, szlovák vonatkozásban a Habsburgokat és a magyarokat, cseh vonatkozásban a németeket. Ennek a fejezetnek a felépítése példaértékű, kanonizált szerzők hasonló kaliberű művei kerültek egymás mellé, Božena Němcova, Ján Kalinčiak mellett a magyar írók művei közül Sabatos Jókai Mórtól *A fehér rózsát* és Gárdonyi Gézától az *Egri csillagok* emeli ki. A harmadik és a negyedik fejezetben a magyar művek eltűnnek, viszont annál szélesebb és mélyebb rálátást kaphatunk a cseh és szlovák irodalomra Jaroslav Hašek, Egon Erwin Kisch, Jozef Nižňanský, a negyedik fejezetben pedig Pacel Vilikovský, Ján Balko, Iva Pekárková művein keresztül. A törökképet ezeket az időszakokat tekintve Sabatos nemcsak irodal-

mi szövegekben kutatja, hanem az operában (Ján Cikker: *Bajazid bég*), a filmművészetben (pl. Paľo Bielik: *Majster kat – A hóhérmester*, 1966) és a kor zenei slágereiben is. Elemzi, hogyan járult hozzá a török téma a mitikus történelmi múlt megteremtéséhez, és hogyan vált alkalmassá a török téma újabb és újabb ellenségek ábrázolására (pl. a szovjetek rejtjelezett bemutatására, az ellenállás fontosságának kifejezésére, az egyház szerepének jelzésére az ellenséggel való kapcsolatban stb.), új történelmi problémák kifejezésére.

A kétségkívül erős enumeratív jellegén túl a szerzői magyarázat sok fontos és megfontolandó megállapítást tartalmaz, amelyeket érdemes lett volna egy jó összegzésben kiemelni. A szövegek interpretációja elsősorban arra irányul, hogy értelmezze, hogyan járult hozzá a törökkép az önkép kialakításához, annak keresztény, európai, később nemzeti vonatkozásaihoz, milyen szerepet töltött be a törökök képének adott megjelenítése a nacionalista diskurzusban, és milyen viszonyban van a hatalommal. A kötet számot ad a törökök képének különböző megjelenési formáiról és szerepükről a társadalmi diskurzusban. Hiányoltam viszont az imológiai összefüggéseket; hasznos lett volna rámutatni azokra a gondolati sémákra, gondolkodási mintákra, mentális stratégiákra is, amelyek alapján az ellenségképek ki szoktak alakulni. És egyáltalán kiemelné azt a tényt, hogy ellenségképet mindenki kialakít, és annak vannak bizonyos, viszonylag állandó jellemzői. Például az ellenség általában pogány, embertelen, barbár, vérengző, csavargó. Más, alacsonyabb, dehumanizált az emberi minősége, mint a „miénk”, tehát azoké, akik az ellenségképet használják. A emberi méltóságtól való megfosztásnak szintén több fokozata van a delegitimálástól kezdve a démonizálásig. Ide tartozik többek között az ellenség nevetőségessé tétele, szexuális szokásainak kuriózumként való ábrázolása, a homoszexualitására való utalások stb. Ezek az aspektusok nagyon hangsúlyosak, teszem azt, a magyar irodalom törökképében, és jó lett volna őket kiemelni.

Alapjában véve a szélesebb kontextus hiánya mutatkozik meg a személy-, nép- és helynevek problematikus használatában is. A török szövegben ezeket a szerző úgy használja, ahogy az általa idézett vagy tárgyalt szövegben megjelennek, illetve használatuk attól függ, hogy melyik mai nemzeti irodalom vallja magáénak az adott személyt, melyik mai ország területén található az említett város stb.

A „magyar” népnév kérdése az angol változatban volt nagyon markáns, a török fordításban – amennyire meg tudtam ítélni – nem jelent meg. Az eredeti angol szövegben a szerző a *Hungary* és a *Hungarian* mellett a *Magyar* népnevet is használja, szemben a törökök egységes *Macaristan* és *Macar* megnevezéssel, ami érdekes helyzetekhez vezetett. Például az angol kéziratban Sabatos így vezet fel egy *Szigeti veszedelem*-idézetet: „and speaks to the Sultan in his sleep, urging him to attack the *Hungarians*: »Be not afraid that anyone should aid the *Magyars*»” (saját kiemelés, „Szulejmánhoz álmában szól, és sürgeti, hogy támadja meg a *magyarokat*: »Ne félj, hogy segítse senki *magyarokat*«”). Sabatos így azt a benyomást kelti, hogy különbség van a szerzői szöveg *Hungarianjai* és Zrínyi *magyarjai* között. A török szövegben viszont mindkét helyen a *Macarcala* kifejezés jelenik meg (58. old.), mivel a török nyelvben nincs külön kifejezés a *hungarus* és a *magyar* népnevek megkülönböztetésére. Az angol változatban alkalmazott népnévhasználat miatt az olvasó egy idő után csak a *magyarnak* titulált magyarokat érzékeli magyarnak, a *Hungarian* magyarokat már nem annyira. A helynevek problémáját illusztrálja Érsekújvár esete, amelyet Sabatos Nové Zámkyként használ, közölve a város német (Neuhäusel) és török (Ujvár, 66. old.) nevét, de a magyart nem, pedig csak a magyar névváltozat tenné érthetővé a török névadást. Hasonló, a történelmi valóságot szegényítő megfogalmazása például, hogy a Magyarországon „hihetetlenül népszerű regényíró” Jókai Mór Sabatos szerint „Komárnóban (a mai Szlovákia területén)” (95. old.) született. Ezek a jelenségek a szlovák (?), cseh (?) történelemírásai, irodalom-

történeti gyakorlat nyomai: az amerikai illetőségű Sabatos egyszerűen elfogadta a bejáratott nacionalista diskurzust, amely azonban szinte minden esetben szegényíti például a szlovák irodalmi szövegek értelmezését. Akkor is a szlovák gyakorlatot alkalmazza, amikor Szlovákia történetét a történelmi Magyarországból kiszakítva tárgyalja, azt az érzetet keltve, mintha Szlovákia és Magyarország a múltban különálló, bár helyel-közzel azért kapcsolódó egységek lettek volna. Például: „Magyarország oszmán megszállása Dél-Szlovákiára is kiterjedt, és [Szlovákia] több más régióját is érintette, ugyanakkor Budapest török bevétele precedens nélküli politikai fontosságot is adott Szlovákiának, mivel a Magyar Királyság szívévé tette.” (17. old.) Mai fogalmak és realitások anakronisztikus átvitele több helyen is gondot okoz, például: „A második rész elején Gergely (már fiatal legényként) figyelni a Magyarországra bevonuló török hadsereget, amely felvonul, hogy elfoglalja *Budapestet*.” (120. old.) Hasonló a probléma Zrínyi Miklós nemzeti besorolásánál is: Sabatos szerint bár Zrínyi magyarul ír, a család horvát eredetű, a *Szigeti veszedelemben* is vannak horvát szavak, ezért a „magyar nemzeti eposzt kulturális és nyelvi másosság hatja át” (65. old.), ami teljesen természetes, és csak azért információértékű, mert a szerző a mai nemzeti identitás unifikáló, purifikáló fogalmait próbálja meg alkalmazni a múltban, mintha Zrínyi magyarságát csökkentenék horvát vonatkozásai. Holott abban a korban egészen más szabta meg az emberek identitását, nemzeti identitásuk is más gyökerekből táplálkozott. A történelmi tények egyszerűsítése amúgy is jellemzője a könyvnek, ám ha tekintetbe vesszük Sabatos könyvének címettségét – a török olvasókat –, érthető, de nem igazolható ez a szimplifikáció. A többretű történelempéneknél sokkal több köze van a valóság sokszínűségéhez. Ha a valóságot próbáljuk meg hozzáigazítani a mai fogalmainkhoz, szegényebbé válunk, és hosszú távon elveszíthetjük törekvésünket a megértésre. Az említett jelenségeket azért is emeltem ki, mert a könyv egé-

szét véve kijelenthető, hogy Sabatos többre értékeli azokat a műveket, illetve megjelenítésmódokat, amelyek kapcsolatban állnak a történeti valósággal, illetve, ahol többretű, így a pozitív törökkép is megjelenik. Rámutat a negatív képek egyszerűsítő tendenciájára, ugyanakkor ő maga is él hasonló egyszerűsítésekkel. Tudomásom szerint ezeket a problematikus helyeket a reménybeli angol kiadás már kijavítja, de a török szövegben megjelentek.

Sabatos könyve a nemzetképkutatás első lépcsőfokának jó példája. Azonosítja és ismerteti a releváns szövegeket, felkelti az érdeklődést a téma iránt, elemzi a képeknek a történelmi és regionális távolság okozta értelemmódosulásait. A vitatható helyek a magyar kutatók számára is jó kiindulási pontok annak felismerésére, mit és hogyan lát és láttat belőlünk (magyarokból, közép-európaiakból) a külföldi kutató, és hogy melyek azok a területek, amelyeknek fogalmait az idegenekkel és a szomszédjainkkal is tisztáznunk kellene.

MARTA FÜLÖPOVÁ

Ács Pál: Átszitált idő

TINÓDITÓL TANDORIIG

Kalligram, Pozsony, 2014. 600 old., 3000 Ft

Rimay János és Tandori Dezső, Dévai Bíró Mátyás és Kosztolányi Dezső, Tinódi Lantos Sebestyén és Vas István – és még hosszan folytathatnám a sort – egyetemista kora óta küzd a kötet szerzője, Ács Pál kisa-játításáért. A versengés sikertelen. Így született meg ez a különleges tanulmánykötet, amely egyszerre foglalkozik a régi és a modern irodalommal. Húsz tanulmány szól a kora újkori irodalomról és művelődéstörténetéről – közülük négy most jelenik meg először, a többi 2007 óta megjelent tematikus kötetben, folyóiratban, konferenciakötetben, Festschrift-kötetben. Sok tanulmány angol változatban is napvilágot látott –, és egy híján húsz írásnak

ad témát a XX. századi irodalom. A kötet egyik témája – a szerző személyes hangú bevezetője szerint – pedig éppen ez a „luk”, a kettő között eltelt idő, amire a kötet címe is utal: Átszitált idő. Mivel 2001-ben „*Az idő ósága*” (Osiris, Bp., 2001.) Rimaytól vett címmel publikált tanulmánykötetet, amelyet néhány év múlva az „*Elváltozott idők*” című gyűjteményes kötet követett (Balassi, Bp., 2006.), felmerül a gondolat, hogy egy egységes, előre eltervezett időtrilógiával állunk szemben. Vajon lehetséges-e, hogy ez a látszólagos töredezettség és tematikai sokszínűség összehangolt alkotói elképzelésekből fakad? Ennek hangsúlyosan ellentmond maga a szerző: „Az itt összegyűjtött tanulmányokat egyetlen szál köti össze: én írtam őket.” Írásom célja a cím és az írói hitvallás közötti feszültség feloldása: mitől „ácspalisak” ezek az írások? Másképp szólva: a szerző személye milyen koherenciát visz – akár öntudatlanul – a tematikai töredezettség felszíne alá?

Mivel innentől kezdve ugrálni fogok fel-alá a kötetben, annyit érdemes előre bocsátani, hogy a kötet négy fejezetre oszlik. Az első *Írás-kép* címmel kilenc írásból áll, az 1552-es egri ostromtól David Hume eszméinek magyar recepciójáig. A cím irodalmi megközelítésmódot és témákat sejtet, ami részben igaz is: több tanulmány foglalkozik a bibliafordításokkal, a magyar irodalmi nyelv kialakulásának folyamatával a kolostori kultúra teljesítményétől (Jordánszky-kódex) az első erasmista fordításokig (Sylvester János, Komjáthy Benedek). A második fejezet, a *Reformáció-deformáció* (hat tanulmány) inverziója az apokaliptikus történelemszemléletre utaló deformáció-reformáció fogalom párnak, és a radikális reformációval kapcsolatos írásokat tartalmazza. *Világ-kép* cím alatt a diplomáciai követségek, irodalmi adaptációk során a „külvilágról, az idegenekről, főleg a törökökről alkotott képről olvashatunk öt dolgozatot. Végül egy fejezetbe kerültek, *Jelenkép* címmel a modernitásról szóló írások. A továbbiakban a kötet „súlyosabb” részét alkotó, régi magyar irodalomnak szentelt első három fejezettel foglalkozom.

A koherencia egyik rétegét a megközelítésmód alkotja. Amit Ács ír, az műfajilag egyszerre irodalom és történelem – valójában ez adja a történész recenzens megszólalásának apropóját is. A szerző az irodalmi és a történelmi látásmód tudatos változtatásával teremti meg a szavak és a dolgok egységét, ami egy régóta létező trend a hazai irodalomtörténet-írásban. Valószínűleg helyesebb azonban, ha a több tudományág (amelyek közé nála beletartozik még a művészettörténet, a vallástörténet, vagy éppenséggel a néprajz is) határterülete helyett inkább a XX. század végi kultúratörténeti fordulathoz kötjük írásait, amelyre inkább a régi diszciplináris határok eltűnése a jellemző.

Mindjárt az első tanulmány (*Végelemélet* Tinóditól vett címmel) nagyon jól példázta történet-tudomány és irodalomtörténet gyümölcsöző kapcsolatát, az idő átszítálásának folyamatát. A dolgozat a két egri vitéz, Dobó István és Bornemissza Gergely barátságáról, Bornemissza dicsőségéről szóló mítoszt dekonstruálja, amely Tinódi nyomán és az *Egri csillagok* által a kollektív emlékezetbe is beépült. Ács ehhez egyfelől történeti forrásokat használ: uralkodói instrukciót, kamarai iratokat, egri elszámolásokat; másfelől Tinódi *Eger vár története* című énekét olvassa újra, mivel másokkal együtt ő is azt vallja, hogy ez éppen annyira történelem, mint irodalom. A többszálú vizsgálódás eredményeként valószínűsíti, hogy Dobó és Bornemissza nem kedvelte egymást, és Bornemissza teljesítményének túlzó dicsérete Tinódi részéről visszavetés, mely a mű keletkezéstörténetéből és a szerző szervitori szemléletéből ered. Az énekszerzés idején ugyanis a pénzügyileg megbízhatatlan főúr, Dobó már kegyvesztett, utóda Eger kapitányágában a törtető *homo novus* Bornemissza. Tinódi a lappangó konfliktust a két vitéz, illetve a király és Dobó között csak finoman jelzi, de nem akarja, hogy a dicsőséges diadal végeleméletébe bekerüljön – ami sikerült is neki.

Az itt alkalmazott történeti módszer máskor is hozzásegíti Ácsot már sokszor elemzett alkotások korabeli

jelentésének pontosabb felfejtéséhez. Rimay János vélekedéséhez a politikai színlelésről és vallási toleranciáról (*A hallgatás művészete. Rimay János és a sztoikus színlelés*) többféle szöveg (egy Iustus Lipsiushoz írt levele, egy hűtlenségi perben tett tanúvallomása és egy verse) és a vallási-politikai szituáció elemzésén át közelít. De a kötet vége felé szintiszta történeti nyomozásra is akad példa. II. Rudolf diplomatájának, Kakas Istvánnak a követútjáról I. Abbasz perzsa sah birodalmába 1603-ban, annak apropóján ír, hogy Londonban előkerült a követ német titkára által írt követnaplót angol fordításra. Vajon miért fordították le angolra? A kérdés nyomába eredve a fortunát jelképező hullámozó tenger költői képe itt valósággá válik: bepillantást nyerünk a követ Kaszpi-tengeri viszontagságaiba (és rossz szerencséjébe, mivel az utazás során Kakas megbetegedett és meghalt). Az izgalmas nyomozás, Kolozsvártól Londonig ívelve, Kakas korai életútjával indul, akit angol kapcsolatai tettek alkalmassá a perzsi követégre. Londonból a prágai császári udvarba jutunk: az angolok által sürgött követség célja az oszmánellenes Szafavida–Tudor szövetség kibővítése lett volna a Habsburgokkal. A történeti nyomozás költői kérdéssel ér véget: ha Rudolf komolyan veszi a perzsákat, összefog velük és támad, hamarabb kiűztük volna a törököt?

Művészettörténet és irodalomtörténet termékenyen kapcsolódik össze a XVII. század végének sokoldalú különcéről, az Esterházy Pálról szóló írásban, ahol a főúr műgyűjtői és költői tevékenysége egymást értelmezi. Ács az *Egy csudálatos ének* című fiatalkori katalógusversben a fraknoi Kunstammer, a korabeli csodaműzeumok gyűjtőjének heroikus, csodákra nyitott, művészet és természet összekapcsolását involváló világlátásának tükröződését látja. Ervelése és nézőpontváltása meggyőző, mivel ami másoknak korábban az életmű barokkos tarkaságának tűnt, az itt most összehangolt célkitűzésként jelenik meg – amelyet jó eséllyel mi is így láthatunk, ha megfelelő nézőpontból közelítünk Ács írásaihoz.

Egy másik dolgozatban az eszmétörténeti háttér felfejtése segíti a szer-

zőt ahhoz, hogy közelebb kerüljön Hans Holbein *Halott Krisztus* című festményének jelentéséhez. Az 1521-ben készült kép és a róla folytatott viták ismertek. Dosztojevszkij 1867-ben elájult a kép láttán: a naturalista ábrázolás, a nyitott szemű bomló test a feltámadás és a megváltás képletét ébresztette benne – vélte Julia Kristeva, a bolgár–francia filozófus-irodalmár híres esszéjében, ahol merészen a festő ateizmusára következtetett a képek az orosz íróra tett hatásából (Julia Kristeva: *Le Christ mort, de Holbein*. In: uő: *Soleil noir. Dépression et mélancolie*. Gallimard, Paris, 1987. 117–150. old.). Ács ezzel a – meglehetősen ahistorikus – értelmezéssel száll vitába: a korabeli bázeli szellemi légkört megidézve Erasmus gondolatain, spiritualizmusán keresztül jut el Holbein képének a feltámadás és üdvözülés radikális átértelmezéséhez (de nem tagadásán) nyugvó jelentéséhez. Érthetetlen számomra, hogy ennek során meg sem említi a téma klasszikusát, az *Annales*-körhöz tartozó Lucien Febvre-t, aki a késő reneszánsz irodalmi fenegyereke, François Rabelais világképét rekonstruálva tagadta a korban a hitetlenség lehetőségét (Lucien Febvre: *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century: The Religion of Rabelais*. Harvard University Press, Cambridge–London, 1982. Első francia kiadás: 1937). Pedig kézenfekvő a párhuzam a két főszereplő között is: a német festő és a francia író az 1520–30-as évek vezető értelmiségi-művész elit tagjai, Erasmus hatása alatt élő-alkotó reneszánsz humanisták voltak. Megjegyzendő továbbá, hogy nem szerencsés a protestánsok és a protestantizmus megnevezést az 1520-as évekre vonatkozóan használni (ami a könyvben több helyütt is előfordul). A visszavetés könnyen elkerülhető Robert Scribnernek köszönhetően, aki a korai hitújítókra az evangélium hirdetői, követői, illetve az evangéliumi mozgalom (*evangelical movement*) kifejezéseket alkalmazta, és mára ez az első reformátorok által saját maguk identifikációjára használt megnevezés bevetté vált a történetírásban (Robert Scribner: *The German Reformation*. Routledge, London, 1986. Első fejezet: *The Reformation*

as an Evangelical Movement. Hazai elterjedtségére: Csepregi Zoltán: *A reformáció nyelve*. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján. Balassi, Bp., 2013.).

Amint az eddigiekből egyértelműen látszik, Ács bátran nyúl a régi nagy témákhoz, vitatott kérdésekhez. Kiemelt témái szintén az irodalomtörténeti fordulópontok: „az első magyar nyomtatott könyv” Komjáthy Benedek tollából, „első magyar verskötet”, vagyis Tinódi *Krónikája* vagy Bornemisza Péter *Elektrája* mint az „első magyar dráma” nem mondhatók elhanyagolt területnek. E régi témák azonban nála új fényben jelennek meg. Egyfelől mivel a szerző a nemzetközi tudományos diskurzusokhoz kapcsolva tárgyalja a hazai irodalom és művelődés jelenségeit, így ezek a megszokottnál intenzívebben ágyazódnak az európai kontextusba. Ez történik például, amikor a *glottomachi* (nyelvek harca) kifejezést, amelyet Sylvester János a *Latin–Magyar Grammatika* (1539) bevezetőjében használ, a vulgáris nyelvekről folytatott európai vita háttérében értelmezi, és jut el végül Sylvester irodalmi programjának frappáns megfogalmazásához: „Krisztus magyarul beszél.” Másfelől a régi agyonrágott témák hagyományos kérdésfeltevései a keze között irrelevánssá válnak. Ez történik például a hun történet értelmezésével foglalkozó tanulmányban („*Isten haragja – Magyarnek példája*”: *A hun történet két értelmezése. Zrínyi kétstrófás Attila-epigrammája kapcsán*). A régi dilemma, hogy igaz vagy kitalált történet-e a hun–magyar azonosság, itt csupán a más mederben folyó vizsgálódás melléktermékeként tisztázódik azzal, hogy a szerző a kitalált hagyomány kategóriájába sorolja (*invented tradition* – Anthony Grafton: *Invention of Traditions and Tradition of Invention in Renaissance Europe. The Strange Case of Annius of Viterbo*. In: *The Transmission of Culture in Early Modern Europe*. Ed. Anthony Grafton – Ann Blair. University of Philadelphia Press, Philadelphia, 2011. 8–38. old.).

A kötet koherenciájának másik rétegét a szerző témaválasztásaiban

keresem. Maga a bevezetőben azt vallja: a kötet „kíváncsiságaim gyűjteménye”. Vajon kikre kíváncsi Ács Pál, és mi a közös bennük? Egyik tanulmányában ő maga ugyanezt a kérdést szegezi választott szereplőjének: miért választotta Sztárai Mihály témának Cranmer Tamást? Miért volt érdekes a canterburyi érsek mártírhalála (1556) a baranyai prédikátornak 1560-ban? Az ortodox lutheránus szerző lutheránus mártírt farag – a lutheranizmuson valóban túljutó – hősből. Írása, véli Ács, önmagáról szóló parabola: az angol érsekhez hasonlóan utólag ő is megbánt valami általunk ismeretlen paktumot, amelyet, noha ellenkezett hitével, mégis megkötött a baranyai kálvinistákkal, akikkel sokat hadakozott. Lehet, hogy a mi szerzőnktől sem áll távol ez a fajta parabolikus beszédmód?

Az mindenesetre feltűnő, hogy ő is más szerzők háta mögül kibeszélve, másokat elemző, kritikai írásaiban mutatja meg magát jobban, ilyenkor bújik elő. Almási Gábor könyvéről írt elemzésében a reneszánsz kori történelem és irodalom kutatójának nevezi magát (*The Uses of Humanism. Johannes Sambucus [1531–1584], Andreas Dudith [1533–1589], and the Republic of Letters in East Central Europe*. Brill, Leiden, 2009.). Ezek szerint a barokk és felvilágosodás korába tett kiruccanásait csak alkalmi kalandoknak tekinti. A korszak irodalomtörténetének nagy ikonjai, Pázmány és Zrínyi Ács munkásságában valóban csupán kivételesen megjelenő mellékszereplők. Írásai túlnyomó többsége a XVI. századba visz minket. Bizonyos tekintetben a Horváth János-féle hagyományt folytatja, nemcsak azért, mert „a reformáció százada” érdekli, hanem mert a XVI. század nyelvi, nemzeti és vallási megújulását hangsúlyosan a reformáció – Sztárai, Heltai, Bornemisza, Szenczi Molnár stb. – teljesítményének tartja. A Horváth-féle „patrónusi reformáció” paradigmát azonban nem követi: főszereplőiről, így például a bibliafordító Sylvester Jánosról nem tartja fontosnak elmondani, hogy Nádasdy Tamás udvarában élt Sárváron, amely ekkor, vagyis az 1530-as években a magyar szellemi élet központja

volt, ahol Sylvester a patrónusa által alapított nyomdát és iskolát igazgatta.

A könyvismertető műfajában vall szint arról is nyíltan, hogy nem szereti a konfesszionalizáció korát, vagyis a XVII. századot, és egyúttal magát az erről szóló történetirői paradigmát sem használja. A reneszánsz és a humanizmus nála dilettánsan sokoldalú, a szabad vizsgálódás és véleményformálás kora, szemben a felekezeti versengés idejével és káros szellemi hatásaival, amikor, mint írja, „általánossá vált az igény a szabad véleményformálás elfojtására, a valósi és tudományos nézetek uniformizálására” (187–88. old.).

A konfesszionalizáció helyett használja viszont a „reneszánsz alkonya” (vö. Carlo Ossola: „Autunno del rinascimento”: *breve storia di un’idea*. In: Vittore Branca – Carlo Ossola [eds.]: *Crisi e rinnovamenti nell’autunno del Rinascimento a Venezia*. L. S. Olschki, Firenze, 1991. 447–496. old.; William J. Bouwsma: *The Waning of the Renaissance 1550–1640*. Yale University Press, New Haven, 2001.) kifejezést, amelynek idején – Robert Evansszel szólva – a humanizmus maga is eretnek-ség számba ment: „In the same period humanism itself – the public profession of neutrality – came to be accounted heterodox.” (R. J. W. Evans: *The Making of the Habsburg Monarchy*. Clarendon Press, Oxford, 1979. 58. old.). Tiltakozik viszont azok ellen, akik a humanizmust és a reneszánszt a középkor alkonyának, utolsó fázisának tartják. (A polemikus megjegyzés Paul Oskar Kristeller tanítványainak szól. Példa rá: John Monfasani: *A reneszánsz mint a középkor betetőző szakasza*. Ford. Dobozy Nóra. *Helikon*, 55 [2009], 183–200. old.) És azokkal tart, akik szerint a modernitás gyökerei a reneszánszban rejlenek, és nem a felvilágosodásban. Itt a konfesszionalizációs paradigmát átvevő irodalomtörténetekkel vitatkozik, akik a reneszánszt a középkor utolsó fejezeteként, a felvilágosodást pedig a modernitás kezdeteként tárgyalnák egy újabb magyar irodalomtörténeti szintézisben (Bene Sándor – Kecskeméti Gábor: *Javaslatok egy új irodalomtörténet elvi alapvetéséhez és régi*

magyar irodalomtörténeti részének felépítéséhez. *Helikon*, 55 [2009], 201–225, itt 212–217. old.). Azonban az 1950–60-as években a reneszánsz elitizmusa ellenében kitalált és azóta bevetté vált „kora újkor” megjelölést sem kedveli (vö. Randolph Starn: *The Early Modern Muddle. Journal of Early Modern History* [2002], 296–307. old.). Vagyis történetfelfogása burckhardti alapokon áll, és a modernizációs paradigmához alkalmazkodik. A XIX. századi svájci történetíró, Jacob Burckhardt volt az első, aki az itáliai reneszánsz kultúrát a középkori közösségi kötelékektől mentes, egyéni célokat kergető modern egyéniség megszületése közegének tekintette. A konfesszionalizáció kora ebben a gondolati keretben a szellem szabadságának az ókortól a felvilágosodáson át a modernitásig tartó útján egy kellemetlen kitérő.

A késő középkori katolikusok közül egyedül a ferencesek keltik fel érdeklődését, pontosabban közülük is még a reformált obszerváns rendet is elhagyó, illetve kizárt fiatal lázadó ellenzékiek (korabeli egyházi nyelven aposztaták). Azok, akik aztán belekeveredtek a Dózsa-felkelésbe és a reformációba az egyszerű ember (*common man*), magyarul a „szegény község” oldalán. Szűcs Jenőről írva (lásd a kötet második felében a „*Hamis barátok rebelliója*”: *Szűcs Jenő Dózsa-tanulmányai* című dolgozatot) mondja el megint, hogy szerinte a ferences obszervancia a 68-as generációval több tekintetben analóg helyzetben volt, és a kor értelmiségi ellenzékét látja bennük – az ötletet Szűcsnek tulajdonítva.

A művelt humanista, de idővel harcos katolikussá váló főpapok (köztük az igen termékeny Oláh Miklós érsek) egyáltalán nem érdeklik konzerváló-konzervatív szellemiségük és módszeres protestánsüldözésük miatt. Ez abból az egyetlen esszéből derül ki, amit szerintem részben lelkiismeret-furdalásból, részben a hitújítók újító szelleme ellenpólusaként írt a XVI. századi katolikus irodalomról „*Az Idő ósága*” című kötetben.

(És közbevetőleg: mintha a korszak érdekes nőfigurái sem érdekelnék. Komjáthy Benedek mecénása és a Szent Pál-levelek erasmista for-

dításának megrendelője közismeretlen Frangepán Katalin volt. Ács azt emeli ki vele kapcsolatban, hogy nem tudott latinul és valószínűleg írni sem tudott, s hogy valójában főpap bátyja, Frangepán Ferenc állhatott az erasmista projekt mögött [„*Az idő ósága*”, 227. old.]. Érthetetlen számomra, miért érdekes az adott helyzetben, hogy az arisztokrata hölgy tudott-e írni? És ha játszott is valamilyen szerepet művelt férfi rokona, miért ne hihetnénk Komjáthy-nak, aki leírja, hogy itt egy arisztokrata özvegy, aki – újrահázasodás helyett – azzal van elfoglalva, hogy a neki meglévő Szent Pál-fordítás jó-e? Vagyis nemcsak olvasni akar – azt eddig is megtehetette –, hanem a korban vitatott-kurrens témában [Szent Pál körüli viták] akar tájékozódni, modern lenni.)

Visszatérve: a főpapok közül szinte kizárólag Dudith András érdeklí, akiről közismert, hogy aposztatált és megnősült. Ácsot főleg „sokoldalú érdeklődésből kinövő modern gondolkodása” és toleranciája foglalkoztatja, amely odáig terjedt, hogy renegát lengyel sógorával is kapcsolatot tartott, aki a szultán tolmácsa lett (Dudith András török sógora. In: uő: „*Az idő ósága*”, 258–263. old.). A másik kivétel a világias életű Verancsics Antal, aki bár Oláh Miklós utóda lett az érsekségben, és protestánsokat is üldözött, de fiatalon még az erasmista tolerancia elvét vallotta, és csupán karrierszemponatok miatt nem csatlakozott a reformációhoz (Katolikus irodalom és kultúra Magyarországon a reformáció századában. In: „*Elváltozott idők*”). Jelen kötet a polihisztor tudós, történész szerepében tárgyalja. Ők állnak az Ács-féle kánon egyik végletén; középen a humanisták, erasmisták és reformátorok népes tábora, maga Erasmus és magyar tanítványai (a katolikusnak szintén megmaradó Sylvester, Komjáthy Benedek), majd Rimay János, Bornemisza Péter, vagy éppen Skaricza Máté. De ebben a tágas táborban a szívéhez közel álló kedvencek, véleményem szerint, a másik végleten találhatók. Legkedveltebb figurái azok a radikális protestáns szabadgondolkodók, akik a vallásos indulatok, a tömegek

fanatizálása helyett a vallásos univerzalizmus egyre utópisztikusabb gondolatát vallották, akár török fenntarthatóság alatt is. A magyar renegát szultáni tolmácsok is ebből a szempontból érdeklí: Mahmud és Murád bég az isztambuli vallási menekült, antitrinitárius-kör tagjai (Bécsi és magyar renegátok mint szultáni tolmácsok: Mahmud és Murád. In: „*Az idő ósága*”). Ők azok, akik a keresztények sátáni, apokaliptikus, örök ellenség török képével szemben a jó, nemes török képét vizionálják. Ezt teszi például Johannes Löwenklau humanista oszmanista (*A Jó török* című tanulmányban), aki kapcsolatban állt a magyar származású Murád béggel és Verancsics Faustussal is, és akinek pozitív törökképe miatt nem lett magyarországi recepciója – véli hitelesen Ács. És ebbe a kisebbségi értelmiségi körbe tartozott a titokzatos Stephanus Pannonius is, az utolsó tanulmány főhőse. Ács olvasatában apokaliptikus röpirata a hermetikus értelmiségi köröket kívánta meggyőzni 1608-ban a protestáns vallásszabadság küszöbönálló magyarországi kihirdetésének sorsdöntő mivoltáról, amely a világvége közeledtét jelezte, amikor mindenki megtér, és a vallási egység helyreáll.

Ilyen századvégi, elfeledett humanista, Sebastian Ambrosius Lahm késmárki lelkész is, Sebők Marcell Ács által ismertetett könyvének hőse (Sebők Marcell: *Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története*. L'Harmattan, Bp., 2007.). Protestáns liberalizmusa a képhasználat körüli hadakozásában nyilvánul meg: a szomszédos konzervatív lutheránus földesúrral szemben Ambrosius a változás híve: a képek megőrzése helyett bezárja a késmárki templomban a szárnyas oltárt. Ács olyan másként gondolkodóként ábrázolja, aki a lutheránus belviszályt nem ellenfelei megsemmisítése érdekében tárja a külvilág és a külföld elé, hanem csupán esélyt kér a túlélésre, olyan emberként, aki nem akar egyik táborhoz sem tartozni.

Összességében olyan, a „reneszánsz alkonyának” idejétmúlt, valójában progresszív figurái Ács főszereplői, akik a valláspolitikában a pártosodás és megosztottság helyett

az egység, a békesség, a kompromiszsumok hívei. Az egyre elszabaduló indulatok és demagógia tengerében újszoikus közömbösséget és álarcot öltenek magukra. Tudósként sokoldalúak, kifelé térben és időben nyitottak a szakbarbárok értelmetlen szörszálhasogatásaival szemben. Idealisták az idők végezetének közeledésébe vetett hitük ellenére. A költői kérdés: vajon parabolával állunk-e szemben?

A kiinduló kérdésfeltevéshez viszszatérve: összességében a határsértés gesztusa teremt egységet a kötetben. A szerző korszakhatárokon át éppúgy szabadon mozog, ahogy a diszciplínák közötti hagyományos határokat sem veszi figyelembe. Főszereplői pedig a szabadság eszményét szemük elől sohasem tévesztő lázadók, a szabad szellemek. Határtalanul – akár ez is lehetne a kötet címe.

ERDÉLYI GABRIELLA

Horváth Gergely Krisztián: Bécs vonzásában

**AZ AGRÁRPIACOSODÁS
FELTÉTELRENDSZERE MOSON
VÁRMEGYÉBEN A 19. SZÁZAD ELSŐ
FELÉBEN**

Balassi, Bp., 2013. 695 old., 5000 Ft

A szociológus végzettségű, de társadalomtörténészként számon tartott Horváth Gergely Krisztián több mint egy évtizedes kutatásait összegezte a magyarországi régió- és gazdaságtörténet-írásban korszakos jelentőségű munkájában. Célja Moson vármegyére koncentrálni a rurális társadalom 1848 előtti állapotának bemutatása volt. Ez az az időszak, amelyben az „egyéni gazdálkodás fölébe kerekedett a közösségének” (18. old.). A szerző fő hipotézise, hogy az Ausztriával s ezen belül a bécsi piacokkal folytatott kereskedelem e korszakban többé nem pusztán egy önállóságra törekvő gazdaság feleslegének értékesítése, továbbá a vizsgált vármegyében, Mosonban, már piacra termelő jobbágyokról beszélhetünk. A bizonyítás többféle módszerrel

él, a kötet egyik fő erénye épp az interdiszciplinaritása.

A hazai mellett az osztrák történetírás (benne a helytörténet) eredményeit is bőven kamatoztató munka szerzője ugyanakkor kevésbé hasznosítja a tágabb nemzetközi történeti diskurzus eredményeit. Ez különösen a protoindusztrializáció témakörében mutatkozik hiányosságnak. Alois Mosser eredményeinek felhasználásától mint kivételtől eltekintve minden bizonnyal további érdekes összehasonlítást eredményezhetett volna a német Verlag für Regionalgeschichte által gondozott évkönyvek tanulmányainak elemzése (Lásd: Friedrich Lenger [Hrsg.]: *Handwerk, Hausindustrie und die historische Schule der Nationalökonomie: wissenschafts- und gewerbegeschichtliche Perspektiven*. Verlag für Regionalgeschichte, Bielefeld, 1998. vagy Dietrich Ebeling – Wolfgang Mager [Hrsg.]: *Protoindustrie in der Region: europäische Gewerbelandschaften vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*. Verlag für Regionalgeschichte, Bielefeld, 1997.). Különösen érdekes viszonyítási pontokat nyújthatott volna a nemrégiben elhunyt Rudolf Braun 1990-ben angolul is megjelent kötelete (*Industrialisierung und Volksleben: Veränderungen der Lebensformen unter Einwirkung der verlagsindustriellen Heimarbeit in einem ländlichen Industriegebiet [Zürcher Oberland] vor 1800*). Verlag P. G. Keller, Winterthur, 1960.), amely a zürichi kanton délkeleti területeinek háziiparát és életformáit elemezte 1800-ig, az indusztrializáció hatásainak figyelembevételével. Későbbi kutatásait a XIX. és XX. századra is kiterjesztette.

Az angolszász irodalomban ugyanakkor nagyrészt Markus Cerman és Jürgen Schlumbohm eredetileg német nyelven megjelent munkáinak fordítása számít iránymutatónak. Franklin Mendelsnek a XVIII. századi Flandriát érintő kutatási eredményei mellett például Pat Hudson 1980-as években végzett vizsgálatait (*The Genesis of Industrial Capital*. Cambridge University Press, 1986.; *Regions and Industries*. Cambridge University Press, Cambridge, 1989.) talán további szempontokkal gazda-

gíthatták és támaszthatnák volna alá a kötet eredményeit, csakúgy, mint Marc Bloch és Lucien Febvre idevágó művei.

A rövid és kellően ki nem fejtett tudománytörténeti-historiográfiai bemutatás további hiányossága, hogy nem utal Mályusz Elemér „népiségtörténeti” iskolájának eredményeire, melyek a hazai, professzionális régió- és helytörténeti kutatások alapkövét jelentik (noha Horváth más tanulmányában reflektált már az iskola fontosságára). Mályusz Elemér már az 1920-as években kifejtette gondolatait (egy bécsi módszertani tanulmányút eredményeit összegezve) a vidéki társadalom és közösségek gazdaság- és társadalomtörténeti megközelítésének fontosságáról és céljairól. Előbb tanulmányaiban, majd később, a Magyar Népiség- és Településtörténeti Intézet vezetőjeként, már hallgatói orientálásával, disszertációs témáik kijelölésével is igyekezett érvényesíteni és kiszélesíteni ezt a sajátosan magyar, interdiszciplináris kutatási spektrumot.

Horváth Gergely Krisztián szerint Magyarország nyugati határszéle az 1810-es évekre már mélyen integrálódott a szomszédos Ausztria, különösen Alsó-Ausztria életébe. A vizsgált időszakot egyik oldalról az 1809-es francia megszállás, a másiktól az 1848-ban bekövetkezett jogi változások határolják. Moson vármegye gazdálkodását ekkor alapvetően befolyásolták a határon túli régió iparosodása mellett a császárváros növekvő gazdasági-fogyasztási igényei.

Az 1820-as évek közepétől új erőre kapó iparosodás a társadalmat szisztematikus változtatásokra ösztönözte, amelyek azután a demográfiai folyamatokra is kihatottak. Az alsó-ausztriai, bécsi – gyakran szezonális – munkalehetőségek ismertek és népszerűek voltak a régióban, akár keletebbre is. Az állam- és vámhatár nem jelentett egyetlen regionális határt is: a Bécs központú iparosodó régió ösztönözte a magyar mezőgazdasági exportot, különösen a francia háborúk idején, amikor az infláció, majd a kontinentális zárlat is növelte a keresletet.

Horváth a fogalmi problémákat is igyekszik tisztázni, és a magyar

történetírásban eddig kevésbé használt terminusokat vezet be. Ilyen például a protoindusztrializáció fogalma arra az állapotra, amelyben a mezőgazdasági eredetű nyersanyag ipari terméké alakul, és az ipar a régió túlpiacra is termel. Noha korábban Tagányi Zoltán (Az ipari kapitalizmus előtti területi munkamegosztás. Lengyel példa: a lengyel majorság és majorsági protoindusztrializáció térszerkezete. *Agrártörténeti Szemle*, 47 [2006], 1–4. szám, 133–156. old.) és Fekete László (Protoindusztrializáció: a történelmi korszakváltás elmélete, avagy a történelmi elmélet korszakváltása. *Századok*, 123 [1989], 5–6. szám, 606–643. old.) használta e fogalmat, nem honosodott meg a magyar gazdaságtörténeti diskurzusban. Kérdés, hogy Mosonban ekkor beszélhetünk-e protoindusztrializációról? Ha igen, milyen formát öltött? Kezdeményei a Lajtán innen is megvoltak, azonban a napóleoni háborúk nyomán kialakuló régiós munkamegosztás eredményeképp (főleg üzemszervezési okokból) elhaltak, aminek következménye a reagrarizálódás lett.

A jól, néhol túlzottan is strukturált kötetben a fogalmi bevezető a társadalomtörténeti adottságok megvilágítása követi. A közel fél évszázad alatt nem volt markáns társadalmi átalakulás, a változások irányai azonban igen jellegzetesek. A vármegye társadalmának bemutatása többféle forráscsoportra támaszkodik, ami nagyobb pontosságot tesz lehetővé, továbbá segíti a korábbi szakirodalmi másodközlések és a primer források tartalmi összevetését. Sok esetben ugyanis nemcsak a XIX. században, hanem a XX. század végén publikált adatok sem egyeznek a levéltári forrásanyaggal, s ez csak a forrásrekonstrukció monoton és hosszadalmas feldolgozásával volna korrigálható.

Ezután ismerteti meg a szerző a magyaróvári uradalommal. Először gazdasága modernizálásának, racionalizálásának, a piaci körülményekre való áttérésének a körülményeit elemzi, majd a Hanság lecsapolásának mint a gazdaságot jelentősen fellendítő tényezőnek a története következik. E grandiózus táj- és gazdaságalaki-

tó változtatásig a több mint 84 ezer hektáros uradalom területének mindössze 10 százaléka volt hasznosítva. A valódi változás Magyaróváron is egy szakember (Vári András kifejezésével: egy „gazdász”, vö. Vári András: *Urak és gazdászok*. Argumentum, Bp., 2009.) tevékenységének volt köszönhető: az alsó-ausztriai születésű Wittmann Antalnak, aki pályáját ügyvédként kezdte, majd szakterületet váltott, és az uradalom szolgálatába állt. Valódi menedzser volt, elméleti ismereteit kiválóan át tudta ültetni a gyakorlatba. A birtokon összhangot akart teremteni az egyes gazdasági ágak között. Az 1820-as évekre szívós és személyes irányítással a 147 ezer kataszteri hold területből 11 ezer kataszteri holdat vont majorsági művelés alá. Wittmann életének, műveinek részletes bemutatása és historiográfiai feltárása kismonográfiát érdemelne, itt viszont ez a részletezés kevésbé indokolt. Az uradalom bemutatásának egyik fő hiányossága, hogy primer források helyett főleg a korabeli leírásokra támaszkodik.

A professzionális mezőgazdálkodás már ekkor sem volt összeegyeztethető a robotmunka gazdaságtalanságával, így egyes csúcsidezőkben igen magas volt a készpénzben fizetett idénymunkások száma. Az idegenkedést az idénymunkától azonban épp az ingadozó munkaerő-szükséglet és a jellemzően magasabb napszám váltotta ki a gazdákból és a gazdatisztekből. Megoldásként kínálkozott a munkástelepítés, amivel Wittmann élt is Magyaróváron. A bérmunka és a munkástelepítés viszonylag korai meghonosításának és integrálásának köszönhetően az uradalom már „felkészülten” fogadta a gazdasági rendszerbe könnyen be tudta illeszteni a jobbágyfelszabadítást. Ennek kétségkívül előnye később, a piaci viszonyoknak még inkább kitett és folyamatos fejlődést-fejlesztést kívánó időszakban, a XIX. század második felében mutatkozott meg.

A Hanság lecsapolása, mint köztudott, egészen az 1960-as évekig eltartott. A lecsapolás nem egyszerűen radikális beavatkozás a természetbe, hanem események sora, amelynek összefüggésében a korabeli viszo-

nyokba ágyazva vizsgálható a rendi társadalom felfogása a földről, a jobbágyokról. A szomszédos vármegyék és városok közös tervként határozták el a Hanság lecsapolását, ám az érdekek ellentéte, a gazdasági viszonyok strukturáltsága miatt ebben az időszakban végül csak Wittmannnak a magyaróvári uradalom érintő elképzelése valósult meg. A történeti ökológia iránt érdeklődő szerző meglehetősen aprólékosan dolgozza fel a témát, kitér a lecsapolás kedvezőtlen következményeire is. A Hanság lecsapolását ugyanis a század végére krónikus vízhiány követte, 1865-re a Fertő-tó is teljesen kiszáradt. (A szerző történeti ökológiai érdeklődését jelzi a szerkesztésében a közelmúltban megjelent kötet: *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Balassi, Bp., 2014.)

Az adórendszer működését, felépítését, logikáját tárja fel *A vármegye és alattvalói* című fejezet. Az adózással kapcsolatos iratok társadalomtörténeti értéke vitathatatlan, forrásértékük azonban bizonytalan. A szerző ismerteti a jogszabályi alapokat, az adminisztrációs nehézségeit, az adókulcsok rangsorát. Rámutat az adóelmaradások okaira, a rendszer merev és igazságtalan voltára. Az 1828-as összeírást követő országos szabályozásra tekintettel a mosoni rendek már 1838-ban úgy döntöttek, hogy kiigazítják az adókulcsokat. Ez kétségkívül utal a megye rendjeinek bizonyos fokú önállóságára és kezdeményező-készségére is.

Az adórendszer vizsgálatát egy hipotézis bizonyítása követi, amely szerint egy település dikaszáma (adókulcs, amelyet az országgyűlés vetett ki a jobbágytelek után) egyben gazdasági erejének lenyomata is. Ez kétségkívül jó eszköz a települések rangsorának felállítására, ám épp az átlagosnak tekinthető, legnépesebb csoport településeinek megkülönböztetésére nem tűnik megfelelőnek. Sajnálatos, hogy ennek kifejtése abbamarad.

A paraszti népesség gazdálkodását és birtokviszonyait tekintve Moson specifikus vidék, elüt az átlagos magyar agrárviszonyoktól. Először azért, mert a paraszti gazdaságra az intenzív földművelés volt a jellemző;

másodszer azért, mert a paraszti gazdaság e helyen olyan kisüzem, amely „szoros szimbiozisban állt a nagybirtokkal” (316. old.).

A megye iskolahálózatának vizsgálata a paraszti mobilitás szempontjából döntő kérdés. Az elemi oktatás jelentőségét mutatja, hogy a XIX. századra általánossá vált az írni-olvasni tudás a mosoni németek körében. A paraszti népesség jelentősebb része – ennek folytán – az oktatás intézményeit hasznos alapként tartotta számon, a többnyelvű környezet pedig különösen inspirálta a művelődést. Benda Kálmánnak a XVIII. századra koncentráció, igen alacsony színvonalú írásbeliségről tudósító dunántúli vizsgálatait a szerző hasznosította, de további fontos adalékokkal szolgálhattak volna Tóth István György, XVII–XIX. századi időhatárokkal dolgozó, a körmendi uradalom parasztságának mobilitási képességét és írásbeliségét fókuszba helyező kutatásai is. A három évtizeddel ezelőtti kutatások nyomán ugyanakkor látható, hogy a mosoni régióra oly jellemző adatok korántsem voltak általánosak más területeken. Sok esetben igen változó és eltérő adatokat látunk. Vas megyében a XVIII. század végétől rendkívül megnőtt ugyan a paraszti jogügyleteket tárgyaló iratok száma, a növekedés azonban főleg a magyar lakosságú falvakban korántsem folyamatos, különösen ha ezen jogi iratok számát összevetjük az írásbeliség nélküli, „élő bizonyossággal” tanúsított esetekével (sajnálatos módon a német falvokról ilyen összeírás nem maradt fenn a körmendi uradalomban). Hudi Józsefnek a Káli-medencére vonatkozó kutatásai szerint a reformkor utolsó évtizedeiben már a férfiak 77 százaléka tudott írni. További vizsgálati szempontokat jelenthetett volna a kereskedelmi utaktól távolabb eső településekkel végzett összehasonlítás.

A kereskedelem, illetve a „belföldi” és a határokon átnyúló migráció kapcsán kapjuk kézhez a mosoni úthálózat részletes ismertetését is, kiegészítve az útfenntartással kapcsolatos konfliktusok érzékeltetésével. A feszültségek fő forrása az egységes szabályozás hiánya volt, valamint az

eltérő bérlői gyakorlatok. Az úthasználatot jórészt informális, íratlan szabályok foglalták keretbe, a használatot illető közmegegyezés pedig mindenkire egyaránt vonatkozott. A határ mentén élő lakosoknak (főleg a fuvarosoknak) nem minden esetben kellett kiváltaniuk az útlevelet. A határátlépés, vagyis a piac elérhetősége így kifejezetten a helyi szokásrendszeren alapult.

Ami a határ fogalmát illeti, a könyvből kiderül, hogy a Lajta mentén több „határ” rakódott egymásra, és ez igencsak összezavarta a határátlépés (határsértés) jogi megítélését. A határ ilyenformán a legkevésbé sem volt merev és formális intézmény, a határsáv pedig kifejezetten „élettel teli, vibráló övezet” a korban (415. old.): némi kötetlenséget biztosított mind az emberek, mind az áruk térbeli mozgása-mozgatása számára. A mosoni határszakaszon évente lebonyolított több ezer határátlépéshez képest alig akadtak konfliktusok, ellenben 1848-hoz közeledve megnőtt a határ politikai-nemzeti elválasztó szerepe, amit Horváth rendkívül árnyaltan és érthetően bizonyít.

Az árufuvarozást a vasúthálózat kiépüléséig a megye fuvarosai látták el, akik zömmel az alacsony keresetű horvát anyanyelvűekből kerültek ki. Állandó jövedelmet azonban ez inkább csak a szegényebb rétegeknek nyújtott. A mosoni piackörzetekben a lakosok a vármegye valamenynyire településén ki tudtak építeni olyan kereskedelmi kapcsolatokat, amelyek túlnyúltak az adott megye határain. Ezek a tényezők egyértelműen utalhatnak a magasabb fokú kommercializálódásra, amit már Bácskai Vera piackörzet-vizsgálatai is igazoltak. Míg a Dunántúl északi részén a piaci vonzáskörzetek megsztottak voltak, a déli részt – Pécs és Kanizsa – tisztább körzetek jellemezték. A XVIII. század elején a vonzáskörzetek kiegyenlítettebbek és tisztábbak voltak, de a XIX. század elejére nagyobb változások mentek végbe, noha Moson-Ovár körzete természetesen nem hasonlítható sem méretében, sem vonzásában Győréhez vagy Kőszegéhez. Az itt vizsgált korszakban, Moson vármegye igazi

nagykereskedelmi központját (főleg a búzát illetően) Moson mezővárosa jelentette. Horváth Gergely Krisztián e monográfiába foglalt kutatásainak nagy eredménye, hogy a régióban élő jobbágyparasztság racionális gazdálkodást folytató, piacorientált kvázivállalkozóként tűnik fel bennük (a kelet-európai régióra nézve ezt Markus Cerman kutatásai is megerősítették: *Villagers and Lords in Eastern Europe, 1300–1800*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012.). Ez az általánosító megállapítás azonban inkább csak a mosoni német anyanyelvű parasztságra vonatkozik. A tétel teljesebb körű, a magyar ajkú jobbágyparasztságot is felölelő igazolásával nem találkozunk. Mindezen körülmények kézenfekvő következményeként Bécs közelségéből és a Bécs körüli régió erősen iparosodott jellegéből adódóan Moson megye viszonylag könnyen megtalálta helyét a birodalmi munkamegosztásban. A térség piaci átállításában volt nagy szerepe Wittmann Antalnak, a magyaróvári uradalom jószágkormányzójának. Ráadásul a megye két nagy uradalmának erőforrásai és kivált érdekérvényesítő képessége korlátozta a vármegyei beavatkozás hatókörét. Így az önálló paraszti gazdaság, a gazdálkodás és árucserre kevesebb külső akadályba ütközött.

Kijelenthető, hogy Horváth Gergely Krisztián könyve az idehaza oly ritka régiótörténeti tanulmányok sorába tartozik. Az 541 tételes bibliográfiával, 45 táblázattal, 13 térképpel és 19 forrást közreadó melléklettel, valamint személynévmutatóval és német nyelvű rezümével ellátott kötet a több mint egy évtizeden át folytatott kutatás monografikus betetőzése. A szerző gondos feltárásainak köszönhetően a késő rendiség korának egyik rendhagyó, „mosoni modellként” nevesített társadalmi képletét ragadta meg benne. Ugyanakkor a kötet terjedelmét indokolatlanul növelte két, korábban már közreadott forrásmunka újrakiadása.

A munka fő tétele, nevezetesen, hogy a vizsgált határszéli régió az adott korban „a rendi világ nagyfokú rugalmasságáról tanúskodik” (493. old.), meggyőző bizonyítást nyert. Horváth Gergely Krisztián könyve

komoly figyelmet érdemel már csak azért is, mert kiindulópontja lehet hazánkban az olyannyira esedékes összehasonlító régiótörténeti kutatásoknak.

A komparatív régiótörténeti kutatások fontossága ugyanis egyértelmű, hiszen olyan jelenségeket tárnak fel, amelyek, ha csak részben is, de magyarázhatják egyes közép-európai régiók napjainkban is tapasztalható különbözőségeit, egyes területek elmaradottságát. A megfelelő történeti vizsgálatokat sem nélkülöző interdiszciplináris kutatások, úgy hiszem, közelebb vihetnek ezen hátrányt teremtő tényezőket pontosabb, tudományos igényű azonosításához.

HEGEDŰS ISTVÁN

Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete

Szerk. Szász Anna Lujza és Zombory Máté. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Bp., 2014. 312 old., 3900 Ft

A holokauszt túlélői és szemtanúi – sajnos egyre kevesebben –, de továbbra is köztünk élnek, akár csak azok az utódok a következő generációkban, akiknek a holokauszt és a második világháború nemcsak megtanult történelem, de saját családjuk története is.

Az emlékezet és az emlékezés kutatása évtizedek óta sok kutatót foglalkoztat. Szász és Zombory szöveggyűjteménye mind a holokauszt, mind az emlékezés vizsgálatában újdonsággal szolgál: a holokausztot az emlékezés mint határokon és nemzeteken átívelő tevékenység keretébe illeszti. A gondosan összeválogatott tanulmányok ugyanis nemcsak alapos kutatómunka eredményei, de valóban követik a Zombory Máté bevezető tanulmányában megfogalmazott elvet, hogy ez a könyv „nem-diszciplináris” és ezért minden társadalomtudományi nézőpontnak teret ad (*Tér-idő történelem. Holokauszt-emlékezet és transznacio-*

nális politika, 6–21. old.). A szerzők – történészek, szociológusok és kultúrakutatók – a saját tudományáguk kérdéseivel közelítenek a transznacionális emlékezet témájához, de egyes gondolatok, megállapítások így is vissza-visszatérnek a könyv olvasása közben.

Zombory Máté megemlíti, hogy a könyv összeállításával egyik céljuk az volt, hogy „a tudományos kutatás és a felsőoktatás területén” ismertebbé tegyék „az emlékezetkutatás egyik jelentős áramlatát” (9. old.). Márpedig ha egy szöveggyűjteményt egy egyetemi kurzus tananyagaként használnak fel, különösen szerencsés és nagy segítség az új területtel ismerkedőnek, ha a végére „összeáll a kép”. Ez a kép itt valóban teljes lesz, hiszen a többféle nézőpont megismerése és az egyes írásokban a többi szerző állításaira vonatkozó hivatkozások, megjegyzések vagy kritika lehetővé teszi a tanulmányok összehasonlító értelmezését és a téma mélyebb megértését.

Zombory bevezetője remek összefoglaló is egyben. Megadja az értelmezést segítő elméleti keretet: „jelen kötet a nemzeteken és államokon átívelő, akár azokat figyelmen kívül hagyó politikai tér problémáját veti fel, amelyre a holokauszt emlékezet-történetén keresztül igyekszik magyarázatot adni. Egy térbeli átalakulásra történeti (szociológiai) magyarázatot keresünk.” (8–9. old.) Ezután meghatározza a fő fogalmakat (emlékezet, emlékezetpolitika, transznacionalitás), felvázolja az emlékezet transznacionálissá válásának történetét, és végül röviden összefoglalja az egyes tanulmányok fő állításait, rávilágítva lehetséges összekapcsolódási pontjaikra a könyvben használt hármas felosztás szerint: transznacionális emlékezet; holokausztemlékezet és a transznacionális tér; kritikák és kérdőjelek.

Az első részben közölt tanulmányok fő kérdései: Hogyan vált transznacionálissá az emlékezet? Milyen szerepet játszik a média az emlékezésben? Mivel jár, ha a történetírás a közelmúlt eseményeivel foglalkozik?

Itt most csak az első kérdésre térek ki. Henry Rousso tanulmánya (*Hogyan válik globálissá az emlékezet?*) remek felütése a könyvnek. Rousso

állításai szerint a XX. század utolsó évtizedeiben az emlékezés módjaiban globális szinten felfedezhető hasonlóságok alakultak ki. Ennek egyik példája az a hármas időszaki felosztás, amely több tanulmányban is kirajzolódik: közvetlenül az adott tragikus esemény után megkezdik az emlékezést, ami egy viszonylag hosszabb, akár évtizedekig is tartó amnéziába fordul át, hogy végül felváltsa a történetek újabb intenzív feldolgozása.

Rousso szerint az emlékezet átalakulásának egyik következménye egy „világméretű nyilvános tér” kifejlődése, melynek számos szereplője szembefordul az elfogadott történetírási értelmezésekkel, és alapvetően a traumákra koncentráló emlékezést ösztönzi. Ehhez kapcsolható egy harmadik sajátosság: azok az új megjelenő politikai cselekvésformák, amelyek alapvetően a bűnök és az áldozatok azonosítására törekszenek, például a bűnösök számonkérésével, emlékművek állításával stb.

Állításait Rousso mindig konkrét példákkal is alátámasztja. Jó, hogy a szerkesztők a szerző elsősorban francia vonatkozású, illetve nem feltétlenül mindenki számára ismert történelmi példáit, utalásait a lábjegyzetekben kifejtik és elmagyarázzák az olvasóknak.

A kötet második részének írásai már elsősorban a holokauszt emlékezetével foglalkoznak. Jeffrey C. Alexander hosszú tanulmányában (*Holokauszt és trauma: Morális univerzalizmus Nyugaton*) azt a folyamatot mutatja be, amelyben a holokauszt „kollektív traumává” vált, és lett az az esemény, amellyel összefüggésben tárgyalnak más tragédiákat. Mindez egy új narratíva megjelenéséhez köthető: az emlékezés az áldozatokra és szenvedésükre, a személyes történetek megismerése lehetőséget adott az azonosulásra. Így a dráma átérzhetővé és egyben a hasonló események értelmezésének vonatkoztatási pontjává vált.

Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Daniel Levy és Natan Sznaider is *Határtalan emlékezés. A holokauszt és a kozmopolita emlékezet kialakulása* című tanulmányában. A „kozmosopolita emlékezet” fogalmának bevezetésével arra hívják fel a figyelmet, hogy

az emlékezés mind globális, mind lokális szinten jelen van: „A tágabb, közös moralitás alapja nem más, mint a távoli másokkal való azonosulás. Ez azonban a globális és a lokális kapcsolatán keresztül jön létre. Az új identitás nem felváltja a régit, hanem átalakítja azt.” (153. old.)

Aleida Assmann még inkább kiemeli a lokális emlékezet szerepét (*A holokauszt – globális emlékezet? Egy új emlékezetközösség kiterjedtsége és korlátai*), azt hangsúlyozva, hogy ha nem figyelünk oda, a közös emlékezet kialakítása során eltűnhetnek, feledésbe merülhetnek a helyi sajátosságok és konkrét részletek.

A második rész utolsó két írása a legizgalmasabb. Akár külön fejezetet is alkothatnának, hiszen mindkettő a holokauszt vizuális emlékezetével foglalkozik. Marianne Hirsch arról ír (*Túlélő képek. Holokausztfotók és az utóemlékezet munkája*), hogy a holokauszttal kapcsolatban hiába kerül elő egyre több dokumentum, mégis általában ugyanazokat a képeket láthatjuk. James E. Young pedig a Libeskind által tervezett berlini Zsidó Múzeum történetét, illetve az épület hordozta jelentéseket mutatja be *Az emlékhely-építészet kísérteties remeke. Daniel Libeskind Zsidó Múzeuma Berlinben* című írásában.

A könyv utolsó része tartalmazza az első kettőben olvasható gondolatokat felülvizsgáló bírálatokat. Míg Michael Rothberg a történelmi események egyformaként kezeléséből fakadó tévedésekre figyelmeztet (*Gázától Varsóig. A többszörös emlékezet feltérképezése*), David Cesarani megcáfolja azokat a tanulmányokat, amelyek a háború utáni állítólagos hallgatásról szólnak (*A „hallgatás mítoszának” megkérdőjelezése. Háború utáni reakciók az európai zsidóság pusztulására*). Cesarani a budapesti Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) munkáját is megemlíti, ahol rengeteg interjút készítettek túlélőkkel. Régine Robin-Marie végül a múlt és szereplői átértékeléséhez vezető emlékezési stratégiákat mutatja be (*Az emlékezet szétágazásai*).

Udvarhelyi Éva Tessza: Az igazság az utcán hever

VÁLASZOK A MAGYARORSZÁGI
LAKHATÁSI VÁLSÁGRA

Napvilág, Bp., 2014. 295 old., 2900 Ft

Az ismertető, a híradások már felhívták a közönség figyelmét e kötetre, amelynek jelentősége egyrészt a témájából fakad – a hajléktalanság állandó, megoldatlan társadalmi probléma –, másrészt a részvételi akciókutatás alkalmazott módszertanából, amelynek értelmében a kutató személyes tapasztalatait beépíti tudományos munkájába, és reflektál eredményei hasznosíthatóságára is. A szerző kérdése a társadalomkutatókat régóta foglalkoztatja: miképp járulhat hozzá a múlt megismerése a mai problémák megoldásához? A szociálpolitikai eszközök eredményessége vagy éppen eredménytelensége milyen módon segítheti elő egy válsághelyzet, jelen esetben a hajléktalanság leküzdését?

A részvételi akciókutatás módszereit az 1970-es években dolgozták ki latin-amerikai, afrikai és ázsiai kutatásokban. Lényege, hogy a társadalmi csoportok, helyzetek vizsgálatában a tudományosan képzett szakemberekkel együtt az érintettek is részt vesznek. Ezzel nemcsak strukturális kontextusba illeszti a személyes tapasztalatokat, hanem konkrét lépéseket is tesz a viszonyok megváltoztatására. Udvarhelyi Éva Tessza korábbi tudományos publikációiban foglalkozott az interkulturális tanulással (Udvarhelyi Éva Tessza: *Vándorok kultúrák között. Az interkulturális tanulásról külföldre készülő fiataloknak*. Bp., 2007.), és elemezte a fedél nélküli élők kriminalizációját, kiszorításuk módszereit a közterekről (Török Ágnes – Udvarhelyi Éva Tessza: Egy tiszta város piszkos lakói avagy „aluljáró-takarítási szertartások” Budapesten. In: A. Gergely András – Papp Richárd – Prónai Csaba: *Kultúrák*

között – Hommage à Boglár Lajos. Bp., 2006. 477–500. old.). Aktivistaként bekapcsolódott *Az Utca embere* nevű csoport munkájába. *A Város Mindenkié* hajléktalan érdekvédelmi csoport egyik alapítójaként ebben a szervezetben valósította meg társaival együtt az *Utca és a jog* elnevezésű részvételi akciókutatást a hajléktalan emberekkel szembeni diszkriminációról (vö. 221–250. old.).

Udvarhelyi Éva Tessza jelen kötet angol nyelvű doktori disszertációjának magyar változata. Ebben bemutatja a hajléktalanságra reagáló társadalompolitika történetét a XX. század elejétől napjainkig, ismerteti a lakhatási válságra adott állami válaszokat, elemzi az államnak a „kitermelésben és megelőzésben” játszott szerepét. Aktivistaként foglalkozik a tudományos eredmények hasznosíthatóságával, amiben jelentős szerepet tulajdonít a kutatók aktív társadalmi jelenlétének és a közgondolkodás sztereotipikus sémáit megtörni képes közérthető beszédmódnak. Ezért a hatósági intézkedéseknél semmivel sem kevésbé fontos a társadalmi csoportok és mozgalmak tevékenysége és a civil érdekérvényesítés.

A kötet első fejezete a fedél nélküli élőkét kriminalizáló politikát egy elhúzódó társadalmi-politikai válság tüneteként határozza meg. Az elemzés kiindulópontja a hajléktalanság fogalmának meghatározásával kezdődik. Az ENSZ és a FEANTSA (*Fédération Européenne des Associations Nationales Travailleurs avec les Sans-Abri*) által kidolgozott definíciók többfelé tényezőt neveznek meg. Az ENSZ által konstruált definíció (*Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights: The right to adequate housing*. Geneva, 1991.) a lakáshoz való joggal kapcsolatban hét feltételt rögzít: a birtokviszony jogbiztonságát, a szolgáltatásokhoz és az alapvető infrastruktúrához való hozzáférést, a megfizethetőséget, a lakhatóságot, a hozzáférhetőséget, a lakás megfelelő elhelyezkedését, valamint a szükséges kulturális megfelelést; a FEANTSA-típusú definíció viszont a lakhatásból történő kirekesztettség három – fizikai, jogi és szociális – típusát azonosítja. Mindezen tényezőket Udvarhelyi

elemzése a magyar főváros példáján vizsgálja meg, miközben tárgyalja a budapesti hajléktalanság strukturális okait, a liberális társadalompolitika eszmeiségét, és Európa szegénnytörvényeinek kontextusában értelmezi az érdemes és az érdemtelen szegényeket megkülönböztető gyakorlatot. A magyarországi szociálpolitika történetében a rendészeti megközelítés van túlsúlyban, ezzel magyarázható a kriminalizáció, amely egyrészt maga után vonja a fedél nélkül élő emberek elhelyezését büntetés-végrehajtási vagy egyéb elkülönítő intézményekben, másrészt az egyéni devianciák indokolatlan ismételtetését a hajléktalansághoz vezető okok között.

A hajléktalanságra vonatkozó állami stratégiák történeti elemzése a XIX. század végi lakáspolitikával indít, amelyben a járványok elleni küzdelem követelményévé tette a lakások megfelelő higiéniai viszonyainak meghatározását és szükségbarakkok emelését. A következő század elején, a Bárczy-korszak megélenkülő lakáspolitikája mellett változatlanul előtérben állt a rendészeti megközelítés, melyet jól példáznak a gyakori razzia-ák a menhelyeken. A két világháború közötti időszakban a kötött lakásgazdálkodás, a menekültek elhelyezése és az újonnan létrejövő szegénytelepek jelentik a fő problémát; a háború után viszont a hajléktalanság elrejtése határozza meg a szociálpolitikai diskurzust. Az uralkodó ideológia nem tette lehetővé a hajléktalanság strukturális okainak feltárását, a fedél nélkül élőket devianként tartották számon. A rendszerváltás mind az ideológiai, mind a gazdasági struktúrákat átalakította. Udvarhelyi értékelése alapján jelenszempontú, és mivel a mai állami lakáspolitikai kriminalizáló gyakorlatát hangsúlyozza, torzítja a múltrol alkotott képet: a történeti áttekintést alárendeli az aktuális szakpolitikai érvelésnek.

A hajléktalanok kriminalizálását erkölcsi kirekesztésük alapozza meg. A morális közösségből való kirekesztés mechanizmusát a szerző Susan Opatow szociálpszichológiai elméletére támaszkodva mutatja be: a kiszorítottak kikerülnek a közös erkölcsi értékek és normák hatálya alól. Az erkölcsi kirekesztésben jelentős sze-

repet játszik a közvélemény és a hajléktalanokról folytatott diskurzus. Udvarhelyi a kirekesztés három mechanizmusát elemzi: a torz elismerést, az állampolgárságból való kirekesztést és a hajléktalan emberek távoltageit a köztterektől. A torz elismerés része a dehumanizáció és a fedél nélkül élők rendbontó, felforgató mivoltának hangsúlyozása. Ha viszont tehetetlen áldozatokként szerepelnek a diskurzusban, akkor ápolásra szoruló betegeknek mutatkoznak, akiket gyógyítani és újra szocializálni kell. Az állampolgárságból való kirekesztés túlmutat a diskurzusok szintjén, a hajléktalan emberek megfelelő igazolványok hiányában nem tudják érvényesíteni állampolgári jogait, nem vagy csak nehezen férnek hozzá a szociális szolgáltatásokhoz. Udvarhelyi ezt a jelenséget a XIX. századi községi törvényekig vezeti vissza, melyek helyi illetőséghez kötötték a segélyezést. A településhez (vagy akár kerülethez) tartozás döntő a helyi társadalomban, a félelem az idegenektől a migránsok elutasításához vezet. A kirekesztés harmadik formája a térbeli szegregáció, ide tartozik az intézményi elhelyezés, illetve az intézmények koncentrálása is egy adott kerületbe. A szegregáció a várostervezésben is érvényesül: a padokat, fülkéket eltávolítják a közterekről, átalakítják az aluljárókat, és a gyakori hatósági ellenőrzés is a hajléktalan emberek távoltageit célozza. További stratégia a köztterek privatizációja, ami az Erzsébet tér átalakításán tanulmányozható. A fizikai eltávolítás jelképes kirekesztéssel is párosul, és súlyos gyakorlati következményekkel jár: a távoltageit elszakítja azokat a meglévő személyes kapcsolatokat, amelyek mozgósítása része a fedél nélkül élők túlélési stratégiáinak. Másrészt az eltávolítás egyúttal a probléma elrejtése is: „A szegénység látható jelenléte rákényszeríti a társadalmat, hogy foglalkozzon ezzel az igen kényelmetlen és kínos témával.” (107. old.)

A fenti jelenség kapcsán Udvarhelyi Éva Tessza hangsúlyozza a közvélemény szerepét a politikai döntések megalkotásának folyamatában, illetve a civil szféra lehetőségeire is kitér. Az állampolgári aktivizmus történe-

tének bemutatásával azt a tévhitet szeretné eloszlatni, mely szerint az ilyen jellegű tevékenységnek Magyarországon nincs hagyománya. A vázlatos történeti áttekintés a 20. század első éveiben zajló lakbérstrájkok ismertetésével kezdődik. Írásában az egyesületi, illetve egyéb szervezett jótékonyssággal, társadalompolitikai stratégiákkal azonban nem foglalkozik, indokolása szerint tudatosan mellőzi ismertetésüket, mivel az állampolgári mozgalmak tevékenysége áll vizsgálata fókuszában. Az általa felsorolt intézmények (mint a Hajléktalanok Menhelye Egylet, settlement mozgalom, Egri norma) mellőzésével azonban épp a kitűzött cél megvalósulása szenved csorbát, mivel a mellőzött témák is az állampolgári tevékenység példái, példának okáért a Hajléktalanok Menhelye Egylet története rávilágít az állam és a civil kezdeményezések együttműködésének lehetőségeire. A lakbérstrájkok, illetve lakásfoglalók történetét szintén a szakirodalom összegzésével tekinti át. Emellett szépirodalmi szövegeket (Móricz Zsigmond, Kassák Lajos), valamint visszaemlékezéseket (Hajdu Miklós) használ fel. Ezek az idézetek a leírás egyfajta illusztrációként szolgálnak, emellett megfelelő forráskritika nélkül ágyazódnak a szövegbe. A lakásfoglalások kapcsán a szerző olyan (kényelmetlen) kérdések felett siklik át, mint hogy kik is birtokolták előzőleg az elfoglalt lakásokat, illetve hogy mi is vezetett megüresedésükhöz. Udvarhelyi Éva Tessza ismeri és hivatkozza is Horváth Sándornak azt a könyvét, amely egyértelművé teszi, hogy a lakásfoglalások az 1944-ben kezdődő deportálásokkal megüresedett ingatlanokhoz kötődtek, és az 1956-os forradalom után újabb lendületet vettek a menekültek lakásainak elfoglalásával (*Két emelet boldogság: mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Napvilág, Bp., 2012. 76. old.). A lakásszerzés ezen formája nem az érdekképviselő és az együttműködés felé mutat, Horváth Sándor ismerteti a közösségre gyakorolt hatását: „Az időközben kicsérelődött fővárosi lakosok egy része számára mindennapos gyakorlattá vált, hogy a politika miatt el- vagy

meghurcolt emberek lakásait »meg lehet szerezni«. A kérdés a romokban heverő Budapesten nem az volt, hogy miért viszik el a szomszédot, hanem az, hogy hogyan lehet megszerezni a lakását.” (Uo. 77. old.)

Az aktivizmus története a rendszerváltás után folytatódik, a szerző ismerteti az újonnan alakult szervezet célkitűzéseit, tevékenységét és eredményeit. A részvételi akciókutatást bemutató fejezet az *Utca és a jog* kutatás lebonyolítását és eredményeit ismerteti. Az elemzés során a szerző reflektál a módszer ellentmondásaira – mint például a csoporton belüli egyenlőtlenségek –, egyúttal lehetséges áthidaló megoldásokat is bemutat. Felvázolja a munkamegosztás dinamikáját, a résztvevők oktatásának folyamatát, illetve rávilágít az egyéni kompetenciák figyelembevételének fontosságára. A hajléktalan kutatók részvétele az érintettek személyére vonatkozó eredmények mellett (mint az önkép átalakítása, saját helyzetük reflexív értékelése, munkalehetőség) jelentősen hozzájárult a kutatás sikerességéhez. Részvételüknek köszönhetően az érintettségéből fakadó többletinformációk váltak hozzáférhetővé, illetve érvelésükkel képesek voltak megtörni a tudományosan képzett résztvevők prekoncepcióit. A kutatás kérdésfeltevése a diszkriminációra vonatkozott, így a felmérés menetének megtervezői abból indultak ki, hogy a hatóságok zaklatják a fedél nélkül élőket. Ennek megfelelően a kérdésfeltevésükben a hátrányos megkülönböztetés formáira kérdeztek rá. A hajléktalan résztvevők személyes tapasztalatainak köszönhetően korrigálták a prekoncepciók esetleges torzítását: az érintettek érvelése nyomán került fel a listára a hatóságok által nyújtott segítségre vonatkozó kérdésfeltevés is.

A kötetet lezáró fejezet a társadalomtudományok szerepét járja körül. Rávilágít arra, hogy a tudományos eredmények hasznosításához a kutatók személyes fellépése is szükséges. Reflektál a közvélemény alakításának szükségességére is: a sztereotípiák, a problémák téves meghatározása hátráltatja a megfelelő stratégia kialakítását, végrehajtását.

Udvarhelyi Éva Tessza kötete megvalósítja kutatói célkitűzését, a könyv megjelenése ráirányítja a figyelmet a hajléktalanság problémájára. A közérthető nyelvezet lehetővé teszi, hogy eredményei a tudományos körökön kívül is elérhetővé váljanak. A kriminalizáció folyamatának és mechanizmusának módszeres feltárása alkalmas arra, hogy megtörje a közvéleményben elterjedt sztereotípiákat, emellett konkrét javaslatokat fogalmaz meg: hangsúlyozza a hajléktalanság mint lakhatási (és nem mint egyéni, pszichológiai) probléma kezelésének jelentőségét, valamint a társadalomkutatók által kidolgozott stratégiák beépítésének szükségességét a szociális politika gyakorlatába. Ugyanakkor a történeti szemléletmód alkalmazása kevésbé sikeres. Bár a szerző a kötet konklúziójában is hangsúlyozza a történeti kutatások szerepét: az alulnézetből írt társadalomtörténet eredményeit a megismerés szempontjából tartja fontosnak, emellett inspirációforrásként tekint a civil kezdeményezések, önszerveződés történeti példáira. A szociálpolitika, valamint a társadalmi mozgalmak történetét feltáró fejezetek azonban prekoncepciózusak, csupán a kriminalizáció folyamatának történetét mutatják be. A szociálpolitika értékelésében a szerző mellőzi a történeti kontextust, emellett figyelmen kívül hagy bizonyos tényezőket – például Neményi Ambrus, Gerlóczy Károly, a Hajléktalanok Menhelye Egylet szerepét a fővárosi lakáspolitikai alakításában. A szelektív történelemszemlélet körébe tartozik a lakásfogalások részleteinek elhallgatása. Ebben az esetben tetten érhető, miképp használja fel a szerző a múltat érvelésének alátámasztására, aminek érdekében a célkitűzést veszélyeztető „részleteket” figyelmen kívül hagyja. A lakásfogalások története „önigazoló mítoszként” szolgál a jelenkori aktivisták számára – Eric Hobsbawm szerint (Eric Hobsbawm: *A történelemről, történetírásról*. Ford. Göbolyös Magdolna és Pálvölgyi Lídia. Napvilág, Bp., 2006.) „nincsen ennél veszélyesebb szemellenző”.

Mindez azonban nem teszi feleslegessé a történeti látószög integrálását, ugyanakkor kiderül, hogy a megér-

téshez a lakhatási válságra adott történeti válaszokat valóban mélyebben, a történelemtudomány szakmai kritériumait figyelembe véve kellene feltárni. A történeti fejezetek hiányosságai ellenére Udvarhelyi Éva Tessza könyvét, mely tudományos igénnyel tárja fel és elemzi a hajléktalansággal szemben kialakított viselkedésformákat, a társadalomtörténeti kutatás is hasznosíthatja, hiszen e viselkedést és gyakorlatot történeti nézőpontból is érdemes vizsgálni.

BÁLINT ANGELIKA

A statisztika történetei I.

PORTRÉK A MAGYAR STATISZTIKA ÉS NÉPESSÉGTUDOMÁNY TÖRTÉNETÉBŐL

Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig. Főszerk. Rózsa Dávid. KSH Könyvtár, Bp., 2014. 807 old., 8700 Ft

Az ENSZ Statisztikai Bizottsága 2010-ben október 20-át a statisztika ötévente megrendezett világnapjának nyilvánította, melynek középpontjában a statisztika alkalmazása, szakszerűsége és hitelessége áll. Az esemény mottója idén a „Jobb adatokkal a jobb életminőségért” volt.

Kevés hasonló témájú lexikon született világszerte, mint *A statisztika történetei* kötet. Igényes szerkesztői nagyszabású munkát végeztek: az adatgyűjtés során a szakirodalmon túl elsődleges forrásokat (levél- és irattári anyagokat, egyházi anyakönyveket, temetői nyilvántartásokat és síremlékeket) is felhasználtak, forráskritikai módszerekkel vizsgálták a hivatkozott információkat, s törekedtek a téves adatok felderítésére és helyesbítésére. A lexikon elkészítése, bár a fent említett alkalomtól független, mégis megfelel a világnap célkitűzéseiben foglaltaknak: bemutatja a statisztikusok életpályáját, meghatározza a statisztika alkalmazásának egy lehetséges módját – a demográfiát –, és ismerteti a népeségstudomány területén elért szakszerű eredményeket.

A statisztika kialakulása már az ókorban elkezdődött. A népszám-

lálás ötlete sem maradt meg a bibliai Heródes kegyetlen szeszélyének, hanem a kora újkori államtudomány és közigazgatás (*Polizeiwissenschaft*) támaszává vált. Magyarországon 1784–1787-ben tartották az első népszámlást, amikor II. József fel kívánta mérni a hadra fogható emberek számát.

Ahhoz, hogy a statisztikusok az embereket megszámlálhassák, a társadalom életének tényeit számszerűsíthessék, kategóriákat kellett alkotniuk, amelyekbe az egyéneket és környezetük tárgyait besorolhatták. Mint Ian Hacking írja, „a szisztematikus adatgyűjtés az emberekről nemcsak arra volt hatással, hogy hogyan gondolkozunk a társadalomról, hanem hogy hogyan írjuk le a szomszédunkat” (Ian Hacking: *The Taming of Chance*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990. 3. old.). A kategóriák meghatározásakor is nehézségekbe ütközhetünk: a Wikipedia-szerkesztő John Pack Lambert, aki köztudottan a kategorizálás megszállottja, egy rossz pillanatában kiemelte az „amerikai regényírók” kategóriából a nőket, és átrakta a szerinte pontosabb, „amerikai női regényírók” kategóriába, majd a többi nemzet regényíróit is megtisztította a nőktől. Közben persze az írónőket a többi kategóriájához is hozzáadta, megfelelően annak, amit róluk gondolt: akár faji hovatarozásuk, akár munkásságuk alapján (James Gleick: *Wikipedia's Women Problem*. *The New York Review of Books*, <http://www.nybooks.com/blogs/nyrblog/2013/apr/29/wikipedia-women-problem/> 2013).

A kategorizálást viták övezik: mi az előnye a tágabb kategóriáknak (például statisztikus) és a szűkebb megkülönböztetéseknek (mint női statisztikus, matematikai statisztikus, demográfus)? Egy lexikon elkészítésének már korai fázisában is felmerül a kérdés: mely terület képviselői kerülhetnek be a kötetbe? Ki az, aki még belefér, ki az, aki már nem? Számít-e a nemi, a vallási vagy a politikai hovatarozás?

A jelen gyűjteménybe a statisztikát és a demográfiát „hivatásszerűen művelő szakemberek és előfutáraik mellett mindazok bekerülhettek [...],

akik egyéb szempontból jelentős [...] munkásságuk során alkotó módon használták fel a statisztikai módszereket, megkerülhetetlenek az adatok vizualizációjának történetében, vagy fontos szerepet játszottak a statisztikai kultúra hazai elterjesztésében, népszerűsítésében” (9. old.).

Az egyének kategóriákba sorolásával a társadalom szerkezete leírhatóvá vált, az összeírásokból az időbeli változások is kiolvashatók. Ha a kialakított kategóriarendszer releváns (és politikailag korrekt), a statisztikák érvényesek, megbízhatók és aktuálisak, elemzésükkel tárgyilagos képet alkothatnánk egy ország lakosságának összetételéről, életéről stb., így a döntéshozatalban tényekre – nem csupán egyéni megfigyeléseikre – hagyatkozhatnának a törvényhozók.

A statisztikát segítségül hívva előre jelezzük, melyik párt nyeri meg a választásokat, melyik termék milyen ízben, csomagolásban tetszik majd leginkább a vásárlónak, vagy milyen tényezők játszanak szerepet a diszkriminatív viselkedésben. Manapság minden mozdulatunknak nyoma van a digitális világban, hatalmas mennyiségű adatot termelünk magunkról. A hagyományos statisztikai módszereket kiegészíti a strukturálatlan adatok feldolgozása, az internetes világ elemezhetővé tétele, óriási adathalmazok felhasználhatóvá válása. Ezzel előrejelzéseink naprakészebbek, pontosabbak lehetnek, de a miértekre nem kapunk választ.

A statisztika sok tudományterületet szolgál ki, a KSH lexikonja közülük a népességtudományra, a demográfiára helyezte a hangsúlyt.

A lexikon bevezetője előzményként két külföldi munkát említ: az egyik William és Renee Petersen nemzetközi együttműködéssel összeállított munkája (*Dictionary of Demography*. Greenwood Press, New York, 1986.), a másik pedig a C. C. Heyde és munkatársai által szerkesztett *Statisticians of the Centuries* (Springer, New York, 2001.), mely egyszerre statisztikatörténet és a XX. századi statisztikusok életrajzi lexikonja. Mindkettőben helyet kaptak magyar statisztikusok is.

A magyarhoz hasonló lengyel kötet (Wojciech Adamczewski et al.: *Statystycy Polscy. Polskie*.

Towarzystwo Statystyczne – Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, 2012.) nyolcvanöt statisztikus életútját dolgozza fel. Továbbá a Yorki Egyetem matematika tanszékének honlapján is van egy közel száz statisztikusra vonatkozó linkgyűjtemény (<http://www.york.ac.uk/depts/math/histstat/lifework.htm>).

A Központi Statisztikai Hivatalban már 1996 óta tervezték egy magyar statisztikus-életrajzi lexikon elkészítését, ám megjelenésére közel húsz évet kellett várni. A főszerkesztői bevezető után olvasható Rózsa Gábor tanulmánya, aki bemutatja a statisztika magyarországi történetét a korai összeírásoktól kezdve napjainkig. Majd következik 410 (elhunyt) statisztikus életrajza a XVI. századtól máig. A kötetet bibliográfiai függelék és tárgymutató zárja.

A statisztikuslexikon bemutatásához – stílusosan – jöjjön egy kis statisztika: a kötetben szereplő legfiatalabb statisztikus a 23 évesen hősi halált halt Vasvári Pál (1826–1849), a legidősebb pedig Ferenczi Imre (1844–1945), aki 101 évet élt. A kötet tanúsága szerint a jó statisztikus átlagosan 69 évet él. Mintegy 24 százalékuknak írói, illetve költői életműve is volt, azonban fontos megemlíteni, hogy ők mind – többek között Buday Dezső, Fáy András, Gedeon László, György Aladár, Pálóczi Horváth Ádám, Vargha Gyula – a XVII–XVIII. század szülöttei voltak. S volt a statisztikusok között zoológus (Bielz Ede Albert, 1827–1898), térképészítő huszártiszt (Lipszky János, 1766–1826), de még hegymászó (Jordan Károly, 1871–1959) is. A szócikkek egy-másfél oldal hosszúak, ám Semmelweis Ignác, Kőrösy József, Teleki Pál, Fényes Elek és Kóczián Zoltán négy oldalt is érdemelt. A 410 statisztikus között csupán 18 nő akad. A kötet szerkesztői felhívják figyelmünket a Molnár Olgáról (1897–1973) szóló, „genderközpontú elemzéssel is kacérkodó” (10. old.) szócikkre, azonban a többiek is érdemesek figyelmünkre. A tizennyolc statisztikusnő egymástól nagyon különböző életutat járt be: Györkös Erzsébet (1909–1982) és Hajdú Elemérné (Malán Magda, 1909–1999) sikeresnek bizonyult a férfiak által dominált tudomány-

ágban, noha Györkös diplomával a zsebében négy évig hiába keresett munkát. Babarczy Lászlóné Vajda Ágnes, (1942–1999) a rendszerváltást követően egy új politikai statisztika megteremtésén fáradozott. Ehrlich Éva (1932–2009) kutatási eredményeit a nemzetközi gazdasági szervezetek is felhasználták elemzéseikben; Ékes Ildikó (1948–2008) szaktudását az OECD és az IMF módszertani fejlesztéseiben is kamatoztatták. Horváth Piroska (1936–2012) – aki egy ideig a Nemzeti Bank ügyvezető igazgatója is volt – alakította ki a nemzetközi számviteli normákhoz igazodó hazai módszertan kereteit, hogy a pénzügystatisztika hazai mutatói nemzetközileg összehasonlíthatóvá válhassanak; Keszthelyiné Rédei Máriának (1951–2009) pedig fontos szerepe volt a létminimum-számítás megújításában. Igaz, azóta a KSH ezt a mutatót eltörölte, s helyette új jelzőszámot alkalmazna arra hivatkozva, hogy az „nem alkalmas a szegénység mérésére, és sehol az Európai Unióban nem számolnak hasonlót” (MTI, 2015. június 24.; http://index.hu/gazdasag/2015/06/25/tul_sok_volt_a_szegeny_megszuntettek_a_mutatot/).

Az életrajzok terjedelmesebbek és személyesebbek, mint más lexikonokban. Megtudjuk például, hogy a magyar Faustnak mondott Hatvani István (1718–1786) debreceni tanár személye Arany és Jókai műveiben is felbukkant; hogy Buday Dezső (1879–1919) Jókairól szóló esszéjét unokaöccse, Babits Mihály jelentette meg a *Nyugatban*, 1925-ben. Vagy Sarkadi Károly (1914–1985) matematikus édesapja nem más, mint a *Tanár úr kérem* Fröhlich tanár ura. Az efféle érdekességek kíváncsivá tesznek: vajon ilyen izgalmas titkokat rejt a többi, csupán szakmailag megismert tudós, kutató élete is? Talán ezért is jó volna a kiadvány megjelenítése elektronikus formában. Az adatok áttekinthetőbbé válnának egy jól kereshető online verzióban, és az életutak bemutatásában emlegetett közös kutatások és munkák alapján lehetőség nyílna a statisztikusok egymáshoz fűződő viszonyainak vizsgálatára, nem utolsó szempont pedig, hogy egy online változat bővíthető, aktualizálható lenne.

Felmerül a kérdés, hogy milyen célból készült, kikhez szól ez a lexikon. „Belső használatra” szolgál, netalán oktatási-kutatási segédeszköznek szánták? Fontos, hogy egy tudományág művelői ismerjék tudományterületük kialakulását, hátterét, ehhez talán nagyobb segítséget nyújtana egy mű, amely nem betűrendben mutatná be a statisztikusok életét, hanem kronológiai sorrendet alkalmazna. Így jobban áttekinthető lenne a statisztika és népességtudomány fejlődése, egy névmutató pedig kiválthatná a betűrend funkcióját. Végül, mivel a lexikonban elsősorban demográfusok és a gyakorlati munkában tevékeny statisztikusok szerepelnek, de nem az elméleti, matematikai-statisztikusok, különösen hasznos volna egy következő kötet az egyes statisztikai elméletek történetéről.

KATONA ESZTER

C. Molnár Emma – Hidas Judit: Anyátlan nemzedék

**AZ AKTÍV-ANALITIKUS PSZICHOTERÁPIA
KÉZIKÖNYVE**

*L'Harmattan, Bp., 2015. 275 old.,
2990 Ft*

Dr. C. Molnár Emma sokat látott, sokat tanult, sokat kutatott, sokat írt, sokat tanított, sokat publikált. Szakértőként rendszeresen foglalkoztatott pszichológus. Tele van szakképesítésekkel, elismerésekkel, szervezeti tagságokkal, tudományos minősítésekkel és munkahelyekkel. Ő a hazai aktív-analitikus pszichoterápia fő képviselője és arca.

Hidas Judit író, újságíró, kulturális weboldalszerkesztő. Középosztálybeli nők életképeit bemutató *Hotel Havanna* című, két éve megjelent novelláskötete sikert aratott a kritikusok körében.

Kettőjükét leginkább érdeklődési körük köti össze, de míg előbbi a tudományt, addig utóbbi a szépirodalmat használja az anyák és a nők helyzetének leírására.

Az azonban a legkevésbé sem derül ki, hogy ez a könyv melyik irányvonalat képviseli. Túl sok köze egyikhez sincs.

Nem szépirodalom, ez eléggé egyértelmű. Alcímére rácáfolva nem is tankönyv, mert akkor tanítana valamire: a fejezetek elején olvasható alapkérdések tartalmaznának kérdéseket, megismernénk vizsgálatokat, vizsgálati eredményeket, konkrét számokat. Az sem ártana, ha a műben lennének rendes hivatkozások vagy éppen valamiféle tanulási célkitűzés. És legfőképpen, ha tárgyilagos és elfogulatlan lenne. Pszichoterápiás kézikönyvként is nehezen értelmezhető, mert akkor nemcsak néhány légből kapott eset rövid, pár soros felvezetése kapna benne helyet, hanem a terápiás folyamatot és esetleg a kontextust is bemutatná. Méghozzá hosszán. Műfaját tekintve a kiadvány leginkább interjúkötetnek mondható, bár azt sem tudhatjuk, hogy ezek a beszélgetések mikor és hol folytak, csak találgathatjuk, ki volt a kérdező és ki a kérdezett. Ennél sokkal fontosabb, hogy egy beszélgetésben rendszerint vannak összefüggések a válasz és a kérdés között, és az interjú menét a kérdező irányítja. Itt mindebből semmi sem valósul meg.

A mű kékes-borús címlapján egy karjait előre, talán ölelésre nyújtó embert látunk szállni a körhintán, azt sejtem, hogy ő épp a jelenkor anyátlanságát hivatott szimbolizálni, míg a hátlapon látható óriáskerék a múltat, ahol a családok, az óriáskerék kabinjaiban ülve még együtt voltak.

A mű beltartalmát tekintve viszonylag egységes és jól követhető. Az előszó után hét, beszédes című részben összesen huszonöt, a bevezető – alapkérdések – interjú – esetismertetés struktúrát követő, szintén beszédes című fejezetben olvashatunk anyátlan univerzumunkról. Kivétel ez alól csupán a második fejezet, amelyből valamilyen okból kimaradtak az alapkérdések.

A tulajdonképpeni művet az *Utószó helyett* címet viselő, huszonhatodik fejezet zárja, végül a nyolcadik részben, a *Függelékben* megismerhetjük a szerzőket, valamint a könyvben használt fogalmakat, szakirodalmat, illetve C. Molnár Emma publikációit.

Nagyon nehéz lenne összefoglalni, mi is e mű célja, mi a fő üzenete, ugyanis messze túlmerészkedik az aktív-analízis határain. Sőt C. Molnár szakterületéről, a terápiás folyamatokról, hatékonyságról, megoldási módokról szinte semmit sem tudunk meg, gazdasági, szociológiai, történelmi, pedagógiai és erkölcsi kérdések viszont rendre előkerülnek, amelyeket olvasva „a tanulni-megérteni vágyó” csak egy dologban lehet biztos: régen, amikor a társadalmunk még kollektivistá alapokon nyugodott, minden jobb volt, nemzetünk és nemzedékünk nem volt sem apátlan, sem anyátlan.

Abban viszont, hogy mikor is volt ez, hogy mikor váltottunk individualisztikus-autonómra, hogy mikor ment rossz irányba a perisztázis, az adott társadalom értékrendje, kultúrája és elvárásrendszere, már nem lehetünk olyan biztosak, ami részben annak köszönhető, hogy a szerzők valóban nem történészek, részben pedig annak, hogy a váltás időpontjával C. Molnár hol Szophoklész korát jelöli meg, hol pedig a zsellérség megszűnését. A kettő között alig telt el több idő, mint Vergilius és Radnóti munkássága között, akiket a szakember – igaz, csak egy idézet erejéig – szintén összekever.

Ez azonban még nem is annyira zavarba ejtő, mint a rengeteg idézőjelbe tett frázis és kiszólás, a sokszor idejétmúlt, politikailag inkorrekt, következetesen szexista és végletesen sztereotip beszéd a kizárólag pejoratív értelemben használt „multikulturál”, a fehér társadalomról, az afrikai kultúráról, átoperált MILF-ekről (az angol szlengben, fiatalok által a jó néhány évvel idősebb, szexuálisan vonzó nőkre használt kifejezés – *vö. mothers I'd like to fuck*), egy végtelenül konzervatív családmódelről és a családon belüli szerepek és feladatok sematikus leosztásáról, miként azt az alábbi, az egész könyv szellemiségét, a valóságot azonban a legkritikább esetben reprezentáló példa is mutatja:

„összeházasodnak, jönnek a gyerekek, a férfi osztályvezető lesz, van egy titkárnője. A titkárnő körülveszi lelkesedéssel, miközben a férfi a feleségétől a rejtett szemrehányásokat

hallgatja, ahelyett, hogy a nő büszke lenne rá. Eközben a férfi sem tud büszke lenni mondjuk arra, hogy a felesége a gyerekeket elkiséri a táborba és erről például naplót ír.” (149. old.)

Jóval problematikusabb, hogy C. Molnár gendermentes, gendertagadó társadalmat említ ott, ahol valójában a gendersemlegességre törekvésről van szó, és rasszt ott, ahol etnikumról. Bevezetődnek továbbá olyan szembeállítások, amelyekről az olvasó még abban is elbizonytalanodik, amit korábban esetleg magabiztosan hitt. Kiderül, hogy nemcsak kromoszómális, hanem mentális értelemben is lehet nőnek lenni, mint ahogy az is, hogy nem elég szocializálódni, humanizálódni is kell, nem elég az önismeret, önrálátásra és önbetekintésre is szükség van, hogy párkapcsolatban a Mi-tudat sem elég, ugyanis igazából Mi-élményt kéne átélni, végül a pár bár egyenjogúságra törekszik, amit létrehozna, az csupán egyenrangúság. Egyes játék ez a szavakkal, de valódi tanácsot, útmutatást, tanítást – mégiscsak tankönyvről van szó – nem ad. Arra pedig végképp nem találok semmilyen logikus és szociológiailag releváns magyarázatot, hogy a gyerekeit egyedül nevelő anyával miért éppen az agglegényt és miért nem a gyerekeit egyedül nevelő apát állítja szembe.

A legkellemetlenebbek viszont éppen a C. Molnár Emma szakmáját, a pszichológiát érintő kérdésekben produkált tévedések. Tanácsai például jobb esetben félrevisznek, rosszabb esetben viszont kifejezetten károsak, például: „Ha egy kislány megvernek, akkor nagyon káros, ha az anyuka mondja meg neki, hogy húzzon be egy nagyot a másiknak, mert ezt az apukával kell megbeszélnie. Ha az anyuka ügyes, akkor odahív valakit, hogy tanítsa meg a gyereket harcolni.” (91. old.) A szak-kifejezéseket pedig hol rosszul, hol máshogy vagy éppen másra használja, mint ahogy azt a gyakorlatban, a klinikumban általában szokás: külső, belső és ősi hasításról beszél, miközben az elhárító mechanizmusok között csak egyféle hasítás ismert, a hasítás (*vö. Kulcsár Zsuzsanna: Korai személyiségfejlődés és*

énfunkciók. Akadémiai, Bp., 1996. 74. old.). Kovalens kötődést emleget, amire a fejlődépszichológiának egy sokkal egyszerűbb szakkifejezése van, ez pedig a kötődés. Skizofréniról beszél, miközben annak a pszichés rendellenességnek, amelyre utal, disszociált identitás a neve, a szocio- és a pszichopátia pedig akármilyen elterjedt is a hétköznapi szóhasználatban, a szakma elég egyértelműen antiszociális személyiségzavarként tartja számon. (Az 1994-es DSM-4 [Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders] még megemlíti a szocio- és pszichopátiát mint az antiszociális személyiségzavar régi elnevezéseit, de a friss, 2015-ös DSM-5-ben már nem is szerepelnek ezek a kifejezések.) Végül a híres áramütéses, a hatalomnak való engedelmességet vizsgáló kísérletet egy bizonyos Milgram végezte el, nem pedig a könyvben többször is említett Zimbardo.

Sajnos az olvasónak az irodalomjegyzék és a fogalomtár sem nyújt segítséget. Ezek egyrészt messze nem teljeseek, másrészt, mivel a szövegben egyetlen hivatkozás sincsen, és nevek is csak elvétve fordulnak elő, nehéz is lenne bárminek utánanézni. Az aktív-analízis első képviselője, a Freud-tanítvány, majd ellene lázadó Stekel neve például fel sem bukkan az irodalomjegyzékben. Ugyancsak nehéz a fogalmak között eligazodni. A néhány, valóban magyarázatot igénylő kifejezés mellett a fogalomtárban zömmel a törzsszövegből már ismerős, a szakmai és a konyhapszichológia közötti csúsztatás köszön vissza, arról nem is beszélve, hogy itt aztán már végképp semmi sem az, ami. A remény például az, amikor „[a]z idő körvonalazódik, a tér bizonytalan vagy fordítva” (266. old.), az újakezdés pedig „[i]llúzió. A múltból csak tanulni lehet, kellene. Ehelyett hitegeti magát az újakezdés lehetőségével az egyén” (271. old.), de a főszövegben rosszul használt skizofrénia terminus sem úgy definiálódik a fogalomtárban, hogy az a pszichológia iránt érdeklődőt segítené az eligazodásban. Az ugyanis, hogy „a mentális zavarok egyik formájának gyűjtőneve” egyrészt nem igaz, a skizofrénia nem gyűjtőnév,

hanem egy konkrét pszichés betegség neve, másrészt semmit sem mond magáról a betegségről. Egy szerkesztő ezeket gond nélkül kiszűrhetné volna, de sajnos a kiadó ezt a munkát megspórolta.

Míndez nagy kár, ugyanis az érthető nyelven megírt, a nemzedékek egészét érintő kérdésekről szóló pszichológiai könyvekre komoly szükség lenne, és ezeknek nagy keletje is van, ám az *Anyátlan nemzedék* inkább a fél- és álpszichológiai művek listáját bővíti, amelyek a műveltség, a képzettség és a naprakész tájékozottság illúzióját adják csupán az olvasónak, akinek ennél jóval több járna, s aki-ből jóval többet illlett is volna kinézni.

Pedig a mű címe, alcíme vagy éppen a fejezetcímek izgalmas, hiteles és fontos könyvet ígérnek. Vagy akár többet. Bizonyára a kétezres években elanyátlanodva szocializálódó generáció különbözik a kilencvenes évek gyerekeitől, ők pedig a nyolcvanas években születettektől, az ezzel járó szociológiai és pszichológiai változások, a családszerkezetek átalakulása és a gyereknevelési szokások bőven kitettek volna egy könyvet. Ugyancsak érdekes könyv születhetett volna az Aktív-Analitikus Pszichoterapeuták Egyesületének munkásságából is. Az olvasó megtudhatta volna, melyek az aktív-analitikus terápia céljai, ismérvei és sikerei, vagy éppen azt, hogy miben tér el ez az irányzat a klaszszikus pszichoanalízistől. Mindezek sajnos nemcsak az *Anyátlan nemzedékből* nem derültek ki, de még az egyesület honlapját (www.aktivanalizis.hu) böngészve sem jutunk releváns és friss információkhoz, vagy éppen használható linkekhez.

Arról is írni lehetett volna, hogy az aktív-analízis mit gondol a mai családszerkezetről, akár azzal együtt is, hogy az irányzat éppen nem Freud férfiközpontúságával ment szembe, Stekel ugyanis leginkább és leghangosabban a (szerinte nem szexuális eredetű) libidó elméletét, a (szerinte nem szexuális elfojtásból fakadó) neurózis eredetét, valamint a pszichoanalitikus terápia hosszadalmasságát kritizálta, mondván, ha a terápia egy évnél tovább tart, akkor már nem dönthető el, hogy az idő

vagy a terápia segített-e. (Vö. Wilhelm Schindler: *Stekels Aktive Psychoanalyse in der „Familien-Gruppen-Therapie“*. *Zeitschrift für Psycho-somatische Medizin*, 5 [1959], 2. szám, 119–122. old.; Christof Goddemeier: C. (2015). Wilhelm Stekel: Technik der „aktiven Psychoanalyse“. In: *Deutsches Ärzteblatt*, 2015. 7. szám, 318–319. old.; Hárs György Péter: *Mese az elfojtott erkölcsiségről és a kriminalitásról*. *Iskolakultúra*, 2003. november.)

Végül szólhatott volna a könyv arról is, amire a fejezetcímek utalnak. A nők és a vezetés, az üvegplafonhatás, a szexizmus a munkahelyeken, a titkok és őszinteség a családban, a párok kapcsolatban, a munka és a karrier összeegyeztetése mind-mind olyan kurrens téma, amelyről értekezve a hazai pszichológia és C. Molnár Emma is megmutathatta, sőt bebizonyíthatna volna, mennyire progresszív, európai gondolkodik. Ehelyett a tanulni-megérteni vágyót elrángatja egy nem létező univerzumba, ahol a nő dolga a családban való kiteljesedés, ahol a nő a férfi tulajdona, a férfi viszont önmagáé, ahol a munkahelyi szexizmus és a munkatársak közötti szexuális viszony a gender tiltásának és tagadásának (sic!) egyenes következménye, hiszen „éppen azok a munkahelyek, amelyek a leginkább hangsúlyozzák a gender ártó mivoltát (küllem, magatartás, szóhasználat terén), szoktak olyan hivatali bulikat rendezni, ahol a legdurvább egyéjszaka kalandok történnek meg” (202. old.). Valójában jobb lenne, ha „örül-nénk annak a »játéknak«, amikor a férfi megállapítja, milyen helyesek vagyunk (és viszont), akkor gyorsan túl lehetne ezen lépni, és jól tudnánk együtt dolgozni” (199. old.). Ugyan-ebben az univerzumban az sem baj, ha a férj (!) egy rossz befektetési ötletnek bedőlve elveszíti a család (!) összes pénzét, és erről be se számol a feleségének, vagy ahol a női egyenjogúságra törekvést értetlenség fogadja, hiszen miért is vágya a nők jelentős része arra, hogy „egy traktoron ülve töltse az életét” (164. old.). Végül, ebben a pseudovalóságban az általában elég egyszerűen működő férfi (92. old.) „azt gondolja, hogy

a nőt kétféleképpen lehet megsérteni: ha ajánlatot tesz neki, vagy ha nem. Sokan inkább megkockáztatják az elutasítást, csak ne gondolják őket impotensnek.” (201. old.)

Mindezek ellenére azért van két nagyon fontos és hasznos üzenete, ha tetszik, tanítása ennek a könyvnek. Egyrészt hogy a párok kapcsolatban nagyon fontos az autonómia és a feloldódás közötti összhang megtalálása, a párok kapcsolati dinamika megértése, másrészt hogy örülni kell egymás fejlődésének, hiszen az „igazi megtalálása nem »szerencse« dolga, igazivá két ember egymás számára az élet folyamatában válik. Munka eredménye.” (100. old.)

Ezért azonban kár könyvet írni.